

**НАЦІОНАЛЬНА МУЗИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
ІМЕНІ П. І. ЧАЙКОВСЬКОГО
МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ
УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

АНТІПІНА ІННА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 130.2(477) "19/20":[784.1:78.071.5](477.51/.52)(043.3)

**ДИСЕРТАЦІЯ
«МУЗИЧНО-ХОРОВА ОСВІТА СІВЕРСЬКОГО КРАЮ В
КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МИСТЕЦЬКОЇ ТРАДИЦІЇ КІНЦЯ
XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ»**

Спеціальність 034 – Культурологія
Галузь знань 03–Гуманітарні науки
Подається на здобуття наукового ступеня
Доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів
мають посилання на відповідне джерело.

І. О. Антіпіна

Науковий керівник

СКОРИК АДРІАНА ЯРОСЛАВІВНА

доктор мистецтвознавства, професор,
професор кафедри теорії та історії

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Антіпіна І. О. Музично-хорова освіта Сіверського краю в контексті української мистецької традиції кінця ХХ – початку ХХІ століття. — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 034 Культурологія. Національна музична академія України імені П. І. Чайковського, Міністерство культури та інформаційної політики України. Київ, 2023.

Актуальність дослідження. Музично-хорова освіта, що є невід’ємною складовою загальнонаціонального культурного простору, сприяє формуванню повноцінного уявлення про традиції та культуру певного народу. Історичні передумови формування та розвитку хорового виконавства значною мірою впливають на сучасний стан освіти. В дисертаційному дослідженні приділено увагу процесу формування хорових традицій з огляду на тогочасні соціокультурні процеси.

Традиції хорового співу в Україні сягають своїм корінням до глибини віків. Сіверщина – північний регіон України, де дбайливо збережені автентичні традиції часів Київської Русі, які сьогодні майстерно збагачують культурній простір України, відіграє одну з ключових ролей на мистецькій сцені. Реформаційні процеси в суспільному світогляді сприяли формуванню нових музично-хорових традицій, виявляючи необхідність професійної музичної освіти. В умовах духовного відродження та нових історичних реалій зростало значення досліджень з історії художньої культури кожного регіону держави як невід’ємної складової загальнонаціонального культуротворчого процесу. Здобуття Україною незалежності стало поштовхом до відновлення забутих, трансформації русифікованих та зародження нових музично-хорових традицій на хвилі національного піднесення.

Аналіз діяльності закладів початкової, середньої та вищої музичної освіти регіону дає змогу визначити чинники впливу на діяльність професійних та аматорських хорових колективів регіону. Дослідження творчої діяльності професійних та аматорських колективів регіону потребує уваги до репертуарної політики, у якій переплітаються зразки українських народних пісень, духовної музики та твори сучасних місцевих композиторів.

Зупинимось на поняттях, які визначають теоретичну основу дослідження. Традиції – зафіксовані, закріплені чи збережені риси певного культурного об'єкта, які передаються від покоління до покоління. Освіта – процес отримання нових чи вдосконалення існуючих знань та навичок з метою їх подальшого практичного використання. Освіта має дві складові – теоретичну (як процес отримання знань) і практичну (як процес застосування отриманих теоретичних знань на практиці, використання отриманої інформації для здійснення певної діяльності). Саме формування та розвиток традицій музично-хорової освіти певного регіону України як окремого мистецького осередку з власними, відмінними від інших, рисами, і визначає Сіверщину як окремий культурний елемент загальнодержавної мистецької традиції. Власне, цей процес є достатньо маловивченим, з огляду на його не завершеність, що і зумовлює **актуальність** теми дослідження.

Об'єктом дослідження є мистецький простір України кінця ХХ – початку ХХІ століття в його регіональному аспекті. **Предметом дослідження** є музично-хорова освіта Сіверщини, процес її розвитку, становлення та вплив на діяльність професійних та аматорських колективів регіону. Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1991 року до сьогодення, зважаючи на масштабні потрясіння останніх років. **Мета дослідження** полягає у визначенні традицій хорової освіти регіону та з'ясуванні рівня їх впливу на загальному мистецький простір України

У сучасному науковому просторі питання музично-хорової освіти часів незалежності України як окремого соціокультурного процесу є недостатньо

висвітленим. Зокрема, відсутні дослідження, присвячені комплексному вивченню етапів зародження традицій музично-хорової освіти, історичних чинників, які вплинули на їх формування, власне самого освітнього процесу та творчо-виконавської діяльності вокально-хорових колективів регіону, як результату освіти. В процесі роботи над дисертаційним дослідженням було опрацьовано наукову літературу з необхідних питань, архівні джерела державних установ, матеріали приватних архівів митців Сіверського краю, проведено низку зустрічей з провідними музикантами та викладачами Чернігівського музичного коледжу ім.Л.Ревуцького, ННІ мистецтв імені Олександра Ростовського Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя та Ніжинського коледжу культури та мистецтв ім. М. Заньковецької як представниками Чернігівської хорової школи та носіїв хорових традицій регіону.

Наукова новизна дослідження полягає у концептуалізації музично-хорової освіти Сіверського краю як провідного формотворчого чинника регіонального та всеукраїнського мистецького простору періоду незалежності. В дисертаційному дослідженні *вперше* в українському науковому просторі створюється цілісне теоретичне уявлення про історично зумовлені структурні та семантичні риси музично-хорової освіти Сіверщини, тобто створюються передумови для розбудови єдиної теорії регіональної музичної культури. В рамках дослідження *вперше* здійснюється повноцінний аналіз діяльності всіх хорових колективів регіону, як народних аматорських колективів регіону з метою визначення регіональних особливостей хорового виконавства. Наукове дослідження практичної складової професійної підготовки диригента-хормейстера на усіх етапах музично-хорової освіти дозволяє визначити основні вектори професійної підготовки митця. Історичний аналіз передумов становлення традицій музично-хорової освіти Сіверщини, дозволяє виявити закономірності та рівень впливу культурної політики держави на мистецький простір. Важливим узагальненням в процесі дослідження передумов історичного формування традицій хорової освіти введення *нового поняття* «культоцид» для

визначення процесу планомірного знищення надбань культури, мови, традицій за національними чи етнічними мотивами.

У дисертації *набуло подальшого розвитку* вивчення характерних рис чернігівської хорової школи, рівня його впливу на формування українського мистецького простору означеного періоду. Вплив київської, харківської, одеської та львівських шкіл, інтегрований в давні духовні традиції Сіверського краю став важливими чинником в процесі формування сучасних освітніх та фестивальних традицій регіону.

Виявлено, що найбільший вплив на формування традицій музично-хорової освіти Сіверського краю мали духовні заклади, зокрема монастирі, та діючі при них церковно-приходські школи, які заклали підвалини професійної хорової освіти краю. Сьогодні ці традиції активно відроджуються завдяки децентралізації освіти, відсутності регламентованого репертуару, фестивалям духовної музики. Також, в науковому дослідженні *пропонується новий* цілісний підхід до процесу дослідження музично-хорової освіти, з огляду на всі ланки функціонування хорового виконавства, зокрема у діяльності гуртків при середніх та вищих навчальних закладах. Важливо, що в науковій розвідці *вперше досліджено* вплив культурної політики держави на освітній процес в мистецьких школах. *Вперше* в науковому просторі було здійснено вивчення впливу карантинних обмежень та інших суспільних потрясінь (війна з московією) на музично-хоровий навчальний процес.

Запропоновані результати в межах проведеного наукового дослідження мають надзвичайно важливу практичну цінність з огляду на початок процесу переосмислення сучасної реальності та можуть бути використані у складанні навчальних курсів з методичних фахових хорових дисциплін, також будуть корисні директорам та художнім керівникам творчих колективів, івент-менеджерам та критикам.

Ключові слова: Музично-хорова освіта, хорова традиція, регіоніка, Сіверщина, фестивалі.

ABSTRACT

Antipina I. O. Choral music education in the Siversky region in the context of the Ukrainian artistic tradition in the late 20th - early 21st centuries. — Qualifying research paper on the rights of manuscript.

The dissertation submitted to obtain the scientific degree of the doctor of philosophy on a specialty 034 - "Culturology". Ukrainian National Tchaikovsky Academy of Music, Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine, Kyiv, 2023.

Relevance of research. Musical and choral education being an integral part of the national cultural space contributes to the formation of a full-fledged idea of the traditions and culture of a certain people. The historical prerequisites for the formation and development of choral performance have a significant impact on the current state of education. In the dissertation study the main attention is paid to the process involved in the formation of choral traditions taking into account the contemporary socio-cultural phenomena.

The traditions of choral singing in Ukraine go back centuries. Sivershchyna is the northern region of Ukraine, where the authentic traditions of the times of Kyivan Rus' have been carefully preserved. Today they artfully enrich the cultural space of Ukraine, and plays one of the key roles on the art scene. Reformation processes in the social worldview contributed to the formation of new musical and choral traditions, revealing the need for professional musical education. In the conditions of spiritual revival and new historical realities, the importance of research on the history of artistic culture of each region included in the state as an integral component of the national cultural process grew. After Ukraine gained independence, this gave impetus to the

restoration of forgotten traditions, the transformation of Russified ones, as well as the birth of new musical and choral trends in the wake of national uplift. The analysis of the activities of the primary, secondary and higher musical education institutions of the region makes it possible to determine the factors influencing the activity of professional and amateur choirs in the region. The study of the creative activity of professional and amateur collectives in the region requires attention to the repertoire policy, which intertwines samples of Ukrainian folk songs, spiritual music and works by modern local composers.

The theoretical basis of the study is determined by the following concepts. First of all, these are traditions that fix, approve or preserve the features of a certain cultural object and are passed down from generation to generation. The second component is education, which consists in the process of obtaining new or improving existing knowledge and skills for **the purpose** of their further practical use. Education has two essential elements - theoretical (as a process of acquiring knowledge) and practical (as a process of applying the acquired theoretical knowledge in practice, using the received information to carry out certain activities). Sivershchyna, being a separate cultural element of the national artistic tradition, is determined thanks to the formation and development of the traditions of musical and choral education in this certain region of Ukraine, which is a separate artistic center with its own, different from other features. As a matter of fact, this process is rather poorly studied, given its incompleteness, **the relevance of the research** subject follows.

The object of the study is the artistic space of Ukraine at the end of the 20th - beginning of the 21st century in its regional aspect. The **subject** of the research is the musical and choral education of the Sivershchyna, the process of its development, formation and influence on the activity of professional and amateur collectives of the region. The chronological boundaries of the study cover the period from 1991 to the present, taking into account the large-scale upheavals of recent years. The purpose of the study is to determine the traditions of choral education in the region and to find out the level of their influence on the general artistic space of Ukraine

In the modern scientific space, the issue of musical and choral education during the independence of Ukraine as a separate socio-cultural process is insufficiently covered. In particular, there are no studies dedicated to the comprehensive study of the stages of the birth of the traditions of musical and choral education, historical factors that influenced their formation, the actual educational process itself and the creative and performing activities of the vocal and choral collectives of the region, as a result of education. In the process of working on the dissertation research, scientific literature on the necessary issues, archival sources of state institutions, materials of private archives of artists of the Siver region were processed, a number of meetings were held with leading musicians and teachers of the L. Revutsky Chernihiv Music College, Oleksandr Rostovsky National Institute of Arts in Nizhny also with the scientists at M. Gogol State University and M. Zankovetska Nizhny College of Culture and Arts as well as with the representatives of Chernihiv Choir School and bearers of choral traditions in the region.

The scientific novelty of the study consists in the conceptualization of musical and choral education of the Siver Region as a leading formative factor of the regional and all-Ukrainian artistic space during the period of independence. In the dissertation study, *for the first time* in the Ukrainian scientific space, a coherent theoretical representation of the historically determined structural and semantic features of the musical and choral education of the Severshchyna is created, that is, the prerequisites for the development of a unified theory of regional musical culture are created.

As part of the research, *for the first time*, a full-fledged analysis of the activities of all choral collectives of the region, as folk amateur collectives of the region in order to determine the regional features of choral performance. A scientific study of the practical component of the professional training of a conductor-choirmaster at all stages of musical and choral education allows to determine the main vectors of the professional training of an artist. The historical analysis of the prerequisites for the formation of the traditions of music and choral education in the Sivershchyna allows us to identify patterns and the level of influence of the state's cultural policy on the

artistic space. An important generalization in the process of researching the prerequisites of the historical formation of choral education traditions is the introduction of the *new concept* of "culturecide" to define the process of systematic destruction of cultural heritage, language, and traditions based on national or ethnic motives.

In the dissertation, the study of the characteristic features of the Chernihiv choral school, the level of its influence on the formation of the Ukrainian artistic space of the specified period, *was further developed*. The influence of Kyiv, Kharkiv, Odesa and Lviv schools, integrated into the ancient spiritual traditions of the Siver region, became an important factor in the formation of modern educational and festival traditions of the region.

It was found that the greatest influence on the formation of traditions of musical and choral education of the Siver region was made by spiritual institutions, in particular monasteries, and parish schools operating under them, which laid the foundations of professional choral education in the region. Today, these traditions are in a state of active revival thanks to the decentralization of education, the absence of a regulated repertoire, and sacred music festivals. Also, the scientific study *proposes a new holistic* approach to the research process of musical and choral education, taking into account all links of choral performance functioning, in particular, in the activities of clubs at secondary and higher educational institutions. It is important that the impact of the state's cultural policy on the educational process in art schools was investigated *for the first time* in scientific research. *For the first time* in the scientific space, the influence of quarantine restrictions and other social upheavals (the war with Moscow) on the musical and choral educational process was studied.

The proposed results within the scope of the conducted scientific research have extremely important practical value in view of the beginning of the process of rethinking modern reality and can be used in the preparation of training courses on

methodical professional choral disciplines, and will also be useful to directors and artistic directors of creative teams, event managers and critics.

Key words: musical and choral education, choral tradition, regional, Sivershchyna, festivals.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці здобувача,

в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Антіпіна І. Хоровий перформанс як новий напрям у сучасному культурному просторі // Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку : наук. зб. Вип. 31 / упоряд. і наук. ред. В. Г. Виткалов ; редкол.: Г. П. Чміль, В. Г. Виткалов, П. Е. Герчанівська та ін.; наук.-бібліогр. редагування наукової бібліотеки РДГУ. Рівне: РДГУ, 2019. С.60-66.

DOI: <https://doi.org/10.35619/ucpmk.vi33.290>

2. Антіпіна І. Творчо-педагогічні принципи Любомира Боднарука в контексті українських хорових традицій кінця ХХ — початку ХХІ століть // Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. 2020. № 2-3 (47-48) С. 209-221. DOI: 10.31318/2414-052x.2-3(47-48).2020.213414

3. Antipina I. CHORAL PERFORMANCE IN A PANDEMIC: MODERN SOLUTIONS AND PROSPECTS // PNAP / Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej №50 (1) 2022. P.20-24. DOI: 10.23856/5002

4. Антіпіна І. Хор як складник бренду музичного мистецтва України: соціокультурний вимір // Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. 2022. № 2 (55) С. 22-36. DOI: DOI: 10.31318/2414-052X.2(55).2022.266545

Наукові праці здобувача, які свідчать про апробацію матеріалів дисертації

1. Антіпіна І. Професійні та аматорські хорові колективи та їх значення в контексті хорової традиції Сіверського краю // Культурно-мистецькі обрії України в контексті інтеграції до європейського співтовариства. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 110-річчю від дня заснування Ніжинського коледжу культури і мистецтв імені М. Заньковецької / Редкол.: О.А. Астаф'єва, О.М. Грисюк, В.Г. Дорохін, В.А. Личковах, В.М. Малиневська, С.В. Малишко, М.В. Сукретний. – Чернігів: Чернігівська філія

НАКККіМ, 2018. – Ч.І. – С.14-20.

2. Антіпіна І. Хорова освіта як невід’ємна складова культурного розвитку української нації \Сучасні тенденції та концептуальні шляхи розвитку освіти і педагогіки [зб. наук. пр.]: матеріали VI міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Київ, 22 вересня 2021 р.). Київ, 2021. С.93-97.

Зміст

АНОТАЦІЯ	2
ABSTRACT	6
СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ.....	11
ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1	21
Теоретичні засади дослідження культурного розвитку Сіверського краю.....	21
1.1. Теоретичний та джерелознавчий аспекти хорової культури та освіти Сіверського краю в контексті наукових досліджень ХХ-ХХІ століття.....	21
1.2. Історичний аспект формування культурного простору Сіверського регіону	33
Висновки до першого розділу	73
РОЗДІЛ 2	75
Культурна політика та її вплив на формування музично-хорової освіти Сіверського краю	75
2.1. Розвиток хорових освітніх традицій Сіверського краю.	75
2.2. Особливості педагогічних засад сучасної хорової освіти Сіверщини.....	85
Висновки до другого розділу.	108
РОЗДІЛ 3	110
Хорові традиції сіверського краю ХХ-ХХІ століть.	110
3.1. Вплив діяльності професійних хорових осередків Сіверщини на формування музично-хорової освіти.	110
3.2. Традиції хорової освіти Сіверщини в діяльності аматорських хорових колективів регіону.	122
3.3. Активність хорових традицій Чернігівщини та їх вплив на культурно-мистецький простір України.	133
Висновки до третього розділу.....	141
ВИСНОВКИ.....	143
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ.....	147
ДОДАТКИ.....	182

ВСТУП

Актуальність дослідження. Традиції хорового співу в Україні сягають своїм корінням до глибини віків. Сіверщина – північний регіон України, де дбайливо збережені автентичні традиції часів Київської Русі, які сьогодні майстерно збагачують культурний простір України, відіграє одну з ключових ролей на мистецькій сцені. Реформаційні процеси в суспільному світогляді сприяли формуванню нових музично-хорових традицій, виявляючи необхідність професійної музичної освіти. В умовах духовного відродження та нових історичних реалій зростало значення досліджень з історії художньої культури кожного регіону держави як невід’ємної складової загальнонаціонального культуротворчого процесу. Здобуття Україною незалежності стало поштовхом до відновлення забутих, трансформації русифікованих та зародження нових музично-хорових традицій на хвилі національного піднесення.

Аналіз діяльності закладів початкової, середньої та вищої музичної освіти регіону дає змогу визначити чинники впливу на діяльність професійних та аматорських хорових колективів регіону. Дослідження творчої діяльності професійних та аматорських колективів регіону потребує уваги до репертуарної політики, у якій переплітаються зразки українських народних пісень, духовної музики та твори сучасних місцевих композиторів.

Зупинимось на поняттях, які визначають теоретичну основу дослідження. Традиції – зафіксовані, закріплені чи збережені риси певного культурного об’єкта, які передаються від покоління до покоління. Освіта – процес отримання нових чи вдосконалення існуючих знань та навичок з метою їх подальшого практичного використання. Освіта має дві складові – теоретичну (як процес отримання знань) і практичну (як процес застосування отриманих теоретичних знань на практиці, використання отриманої інформації для здійснення певної діяльності). Саме формування та розвиток традицій музично-хорової освіти певного регіону України як окремого мистецького осередку з власними, відмінними від інших, рисами, і визначає Сіверщину як окремий культурний

елемент загальнодержавної мистецької традиції. Власне, цей процес є достатньо маловивченим, з огляду на його не завершеність, що і зумовлює **актуальність** теми дослідження.

Об'єктом дослідження є мистецький простір України кінця ХХ – початку ХХІ століття в його регіональному аспекті. **Предметом дослідження** є музично-хорова освіта Сіверщини, процес її розвитку, становлення та вплив на діяльність професійних та аматорських колективів регіону. Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1991 року до сьогодення, зважаючи на масштабні потрясіння останніх років.

Мета дослідження полягає у визначенні традицій хорової освіти регіону та з'ясуванні рівня їх впливу на загальному мистецький простір України. Цією метою визначаються наступні **завдання дослідження**:

- виконати у зазначеному аспекті дослідження історичних передумов формування традицій музично-хорової освіти України;
- опрацювати необхідну наукову літературу та архівні джерела, пов'язані з проблематикою дослідження;
- проаналізувати і систематизувати історіографічні, мистецтвознавчі й краєзнавчі праці, культурологічні дослідження та авторські публікації, а також періодичні видання, присвячені становленню хорової освіти Чернігівщини;
- охарактеризувати передумови соціокультурного розвитку музично-хорової культури;
- виявити характерні риси музично-хорових традицій Сіверщини та визначити процес їх впливу на мистецьку освіту регіону;
- виявити зв'язки Сіверської хорової освіти з музичними традиціями в інших сусідніх регіонах в цій галузі;
- визначити місце і роль загальноосвітніх, спеціалізованих музичних навчальних закладів у системі професійної музичної освіти краю;
- відтворити маловідомі сторінки тогочасного мистецького життя цього краю;

- визначити основні напрямки розвитку музично–хорової культури;
- виявити місцеві осередки музичної діяльності і форми їх роботи.
- на основі матеріалів та результатів дослідження визначити характерні традиційні та інноваційні риси музично-хорової освіти Сіверщини, їх функціональне значення для діяльності професійних та аматорських хорових колективів краю.

Методологічна основа дослідження. У дисертаційному дослідженні застосовано комплексний підхід для визначення історичних передумов формування традицій музично-хорової освіти Сіверського краю. Використання хронологічного методу сприяє вивченню передумов формування мистецьких осередків краю, в той час як використання аналітичного методу дало змогу виявити рівень впливу діяльності мистецьких осередків на формування культурно-мистецького простору краю. Історико-теоретичне узагальнення та осмислення фактичного матеріалу сприяє виявленню регіонального аспекту в контексті української мистецької традиції. Системний підхід дає змогу здійснити класифікацію хорових колективів регіону, напрямків в їх репертуарній політиці, основних типів конкурсів та фестивалів регіону з огляду на їх тематичну спрямованість. В межах дослідження були застосовані джерелознавчий метод – при дослідженні рукописних та друкованих архівних джерел, які стосуються тематики дослідження та конкретно-соціологічний з метою визначення впливу регіональних традиції за національні.

Теоретичне підґрунтя дослідження становлять наукові праці, присвячені наступним питанням:

- філософсько-теоретичний аспект творчості (О. Берегова [16], М. Бровко [23], Л. Левчук [157, 158, 159], Л. Личковах [164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171], В. Чернець [320, 321]);
- проблематика дослідження хорового мистецтва (Л. Троєльнікова [303], А. Лащенко [155, 156])

- художньо-освітній та культурний простір (В. Вишинський [37], Т. Кривошея [151], О. Комаровська [135, 136, 137], О. Зосім [107], Л. Корній [144]);
- регіональної та національної ідентичності (І. Бермес [17], В. Бондарчук [21], С. Виткалов [34, 35, 36], Т. Ляшенко [174, 176, 175], О. Яковлєв [334, 335, 336]);
- дослідження музичного мистецтва Чернігово-Сіверщини (О. Бадалов [14], О. Васюта [28, 29, 30], О. Кавунник [118, 119, 120], Л. Дорохіна [75, 76, 77], Г. Локощенко [173, 172], А. Литвиненко [163,163]);
- диригентсько-хорова діяльність в культуротворчому контексті (Ю. Пучко-Колесник [257], В. Рожок [261, 262, 264], П. Ковалик [125128], М. Колесса [132, 133]);
- музична культура ХХ та ХХІ століть (Л. Бабушка [11, 10, 13, 12] Л. Кияновська [125], Т. Мартинюк [182, 181, 183], В. Редя [259]);
- медіакультура в сучасному культурному просторі (А. Скорик [286, 288, 287, 289], І. Покулита [239, 238]);
- культурологічна складова музичної творчості (В. Медушевський [187], Б. Сюта [295]).

Окремо опрацьовано архівні джерела, зокрема Центрального державного історичного архіву України, Державного архіву Чернігівської області, Чернігівської школи мистецтв ім. Любомира Боднарука, музичних шкіл та шкіл мистецтв Чернігівської та Сумської областей, архів родини Гончаренко, архів родини Борщ, особистого архіву авторки. В рамках дослідження сучасного етапу була проведена низка зустрічей з директорами музичних шкіл, керівникам професійних та аматорських хорових колективів.

Наукова новизна дослідження полягає у концептуалізації музично-хорової освіти Сіверського краю як провідного формотворчого чинника регіонального та всеукраїнського мистецького простору періоду незалежності. В дисертаційному дослідженні вперше в українському науковому просторі

створюється цілісне теоретичне уявлення про історично зумовлені структурні та семантичні риси музично-хорової освіти Сіверщини, тобто створюються передумови для розбудови єдиної теорії регіональної музичної культури. В рамках дослідження здійснюється повноцінний аналіз діяльності всіх хорових колективів регіону, як народних аматорських колективів регіону з метою визначення регіональних особливостей хорового виконавства. Наукове дослідження практичної складової професійної підготовки диригента-хормейстера на усіх етапах музично-хорової освіти дозволяє визначити основні вектори професійної підготовки митця. Історичний аналіз передумов становлення традицій музично-хорової освіти Сіверщини, дозволяє виявити закономірності та рівень впливу культурної політики держави на мистецький простір. Як результат, у дослідженні запропоновано нове поняття «культоцид» для визначення процесу планомірного знищення надбань культури, мови, традицій за національними чи етнічними мотивами.

Перспективи подальшого дослідження. Вивчення музично-хорової освіти як чинника впливу на культурні традиції в контексті українського мистецького простору набуло важливого значення в рамках політики децентралізації. Подальше дослідження музично-хорової освіти та мистецьких традицій окремих регіонів України сприятиме визначенню характерних місцевих особливостей, процесу їх культурної інтеграції та взаємодії з огляду на реалії сьогодення. Крім цього, важливим є подальше вивчення впливу культурної політики на формування бренду музичного мистецтва України.

Апробація дисертації відбувалася на засіданнях кафедри та у виступах на наукових і науково-практичних конференціях: Всеукраїнська науково-практична конференція «Культурно-мистецькі обрії України в контексті інтеграції до Європейського співтовариства» (1 листопада 2018, ЧФ НАКККіМ, м. Чернігів, м. Ніжин), Всеукраїнська науково-практична конференція «Хорова культура України: традиції та сучасність» (2-3 квітня 2019 року, НМАУ ім. П. І. Чайковського, м. Київ), Міжнародна науково-практична конференція «

Україна. Європа. Світ. Історія та імена в культурно-мистецьких рефлексіях» (5-7 листопада 2020, НМАУ ім. П. І. Чайковського, м. Київ), Всеукраїнська науково-практична конференція «Музична освіта та виконавство: теорія, методика, інноваційні концепції розвитку» в межах XIX Всеукраїнського юніорського конкурсу музично-виконавської майстерності імені академіка О. С. Тимошенка (23-24 квітня 2021 року, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин), Всеукраїнська науково-практична конференція «Педагогічні та художньо-естетичні засади діяльності академіка Олега Семеновича Тимошенка» (26 лютого 2021 року, НМАУ ім. П. І. Чайковського, м. Київ), VI міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Сучасні тенденції та концептуальні шляхи розвитку освіти і педагогіки» (22 вересня 2021 року, Наукова платформа Open Science Laboratory, м. Київ), Всеукраїнська науково-практична конференція «Українознавство в системі національної освіти, науки, гуманітарної політики держави» (25 жовтня 2022 року, НДІУ МОН України, м. Київ), XVIII Міжнародна науково-практична конференція «Світовий культурний простір крізь призму сучасних глобалізаційних, пандемічних викликів та війни» (17-18 листопада 2022 року, Рівненський державний гуманітарний університет, м. Рівне), Всеукраїнська науково-практична конференція «Академік Олег Семенович Тимошенко: педагог, науковець, громадський діяч» (5 грудня 2022 року, НМАУ ім. П. І. Чайковського, м. Київ).

Практичне значення отриманих результатів: матеріали дисертаційного дослідження можна використовувати для подальших наукових досліджень із зазначеної проблематики в закладах музичної та педагогічної освіти в навчальних курсах диригентсько-хорової підготовки («Історія хорового виконавства», «Хорознавство», «Методика роботи з хором», «Основи менеджменту соціокультурної діяльності» та інших). Практична цінність дослідження полягає у його просвітницькому значенні – матеріали можна використовувати при розробці репертуарних планів творчих колективів,

концепцій концертів та фестивалів, їх спрямування. Результати дослідження сприятимуть подальшому вивченню хорового мистецтва на Поліссі у певному історико-регіональному вимірі. Матеріали роботи можуть бути використані при складанні навчальних і методичних посібників з курсу історії української музики, програм факультативних курсів чи семінарів при центрах підвищення кваліфікації вчителів музики та працівників культури, а також як самостійний курс в рамках вивчення регіональних хорових шкіл.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами. Дисертаційне дослідження здійснено у межах науково-дослідної роботи кафедри Теорії та історії культури Національної музичної академії ім. П.І. Чайковського згідно з планом науково-дослідної роботи кафедри. Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради академії (протокол № 5 від 14.12.2021р.), відповідно до перспективного тематичного плану науково-дослідної діяльності НМАУ ім. П. І. Чайковського (2021-2025рр.) №3 « Українська музична культура: культурологічні, соціологічні, художньо-естетичні, педагогічні та виконавські аспекти».

Структура роботи. Дисертація складається з анотацій українською та англійською мовами, вступу, трьох розділів та висновків. Перший та другий розділи складається з двох підрозділів, третій – з трьох. Обсяг дисертації становить 198 сторінок, з них 146 основного тексту, 6,3 авторських аркушів. У списку використаної літератури та джерел 339 позицій. У додатках вміщено перелік колективів, творчу діяльність та репертуар яких було проаналізовано в рамках дисертаційного дослідження (Додаток А), матеріали з архіву родини Антіпіних (додаток Б).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ СІВЕРСЬКОГО КРАЮ

1.1. Теоретичний та джерелознавчий аспекти хорової культури та освіти Сіверського краю в контексті наукових досліджень ХХ-ХХІ століття..

Актуальність провідної тематики даного дослідження пояснюється необхідністю поглибленого дослідження передумов та чинників формування регіональної музично-хорової освіти Сіверщини як невід'ємного складника культурно-мистецького простору регіону з одного боку та автономного культурного явища з іншого.

Історичний аналіз процесу формування культурних осередків в регіоні дозволяє вбачати в місцевій хоровій традиції особливий історичний феномен, який поєднує в собі минуле та майбутнє українського культурного буття, включаючи способи усвідомлення та відтворення цього майбутнього засобами хорового виконавства. Така оцінка потребує визначено теоретичної моделі досліджуваної регіональної культури, визначення її категоріальних засад.

Стан культурологічного та музикознавчого дискурсу стосовно цих сторін ще не є задовільним, хоча значна кількість робіт, присвячених питанням розвитку української музичної регіональної культури, містить суттєві передумови для виокремлення та консолідації методико-теоретичних настанов вітчизняного наукового дискурсу щодо явищ регіональної хорової освіти.

Регіональній проблематиці належить важливе місце в сучасних наукових дослідженнях з історії, соціології, етнології, музикознавства, музичної культурології, педагогіки, оскільки історія окремих регіонів це невід'ємна частина історії всієї держави. Саме культура окремих районів, давні традиції і творчі досягнення сучасників у всіх регіонах країни складають

загальноукраїнську культуру. Також в певній мірі цьому сприяли процеси децентралізації культури та освіти.

Давня історія Чернігово-Сіверського регіону завжди була в полі зору науковців. Одним з найдавніших досліджень є праця О. Шафонського «Черниговского намесничества топографическое описание», в якому вперше здійснено повноцінний опис сучасної території Сіверщини. К. Копержинський у своїх наукових розвідках «Музичне життя на Чернігівщині в другій половині XVIII - на початку XIX століття», «З історії театру на Чернігівщині 1750-1830- х рр.» намагався схематизувати музичні процеси в межах визначеного часу вперше висловивши думку про необхідність дослідження музичної історії регіону як невід'ємної частини історії музичної культури українського народу.

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що з поміж усіх наукових досліджень, що вивчають хорову культуру Сіверського краю, відсутні роботи, присвячені музично-хоровій освіті як важливій складовій у формуванні культурно-мистецького простору регіону.

В цьому науковому дослідженні ми дослідили історичні передумови формування мистецьких осередків та музично-хорової освіти Сіверського краю, визначили та дослідили вплив різноманітних хорових шкіл України та регіональних осередків інших шкіл країн колишнього СРСР, і навпаки, виявили вплив традицій Чернігівщини на інші хорові школи, зокрема Київську. Важливе місце в дослідженні було присвячено вивченню діяльності музичних шкіл, шкіл мистецтв та шкіл естетичного виховання в регіоні як важливих осередків початкової вокально-хорової освіти та основних центрів формування культурно-мистецьких традицій краю. Необхідним є вивчення професійної та педагогічної діяльності викладачів Чернігівського музичного коледжу ім..Л. Ревуцького, ННІ мистецтв імені Олександра Ростовського Ніжинського державного університету ім.. М. Гоголя та Ніжинського коледжу культури та мистецтв ім.. М. Заньковецької як представників Чернігівської хорової школи та носіїв хорових традицій регіону. Однією з яскравих та самобутніх хорових традицій

Сіверського краю є велика кількість різноманітних конкурсів та фестивалів саме хорової музики та виконавства, яка потребує ґрунтовного дослідження та висвітлення в різноманітних публікаціях.

Отже, в умовах духовного відродження та нових історичних реалій зростає значення досліджень з історії художньої культури кожного регіону держави невід'ємної складової загальнонаціонального культуротворчого процесу та формування нового культурного простору.

Питання, які стосуються хорової культури та музичної освіти в контексті сучасного культурно-мистецького простору виявляються надзвичайно актуальними та пріоритетними з огляду на процес національного відродження, який розпочався в кінці ХХ століття. Методологічна база даного наукового дослідження визначається культурологічною та мистецтвознавчою методологією, що зумовлює єдність історичного та теоретичного музикознавчих підходів. Завдяки проведенню ґрунтовного аналізу унікальних архівних джерел, поглиблюється та набуває своєрідності мистецька традиція, визначаються семантичні риси хорової культури регіону. Діяльнісний підхід дає змогу досліджувати музично-педагогічні принципи в процесі функціонування навчальних закладів різних типів. Провідним стає історіологічний метод, який дозволяє в ретроспективі дослідити процес розвитку і становлення хорових осередків в регіоні. Системний та аналітичний методи були використані для дослідження політики держави в галузі освіти і культури з метою визначення соціокультурних умов. Працюючи над виявленням характерних рис хорової освіти регіону, підбиттям підсумків та формулюванням висновків був використаний узагальнюючий метод.

Методологічною та теоретичною основою дослідження стали праці за наступними напрямками:

- філософсько-теоретичний аспект творчості (О. Берегова, М. Бровко, Л. Личковах, В. Чернець);

- проблематика дослідження хорового мистецтва (Л. Троєльнікова, А. Лащенко)
- художньо-освітній та культурний простір (О. Комаровська, О. Зосім, Л. Корній);
- регіональної та національної ідентичності (І. Бермес, В. Бондарчук, С. Виткалов, Т. Ляшенко, О. Яковлєв);
- дослідження музичного мистецтва Чернігово-Сіверщини (О. Бадалов, О. Васюта, О. Кавунник, Л. Дорохіна, Г. Локощенко, А. Литвиненко);
- диригентсько-хорова діяльність в культуротворчому контексті (Ю. Пучко-Колесник, В. Рожок, П. Ковалик, М. Колесса);
- музична культура ХХ та ХХІ століть (Л. Кияновська, Т. Мартинюк, В. Редя);
- культурологічна складова музичної творчості (Л. Левчук, В. Медушевський, Б. Сюта).

В науковому дослідженні були використані матеріали Центрального державного історичного архіву України, Державного архіву Чернігівської області, Чернігівської школи мистецтв ім. Любомира Боднарука, музичних шкіл та шкіл мистецтв Чернігівської та Сумської областей, архів родини Гончаренко, архів родини Борщ, особистого архіву авторки. В рамках дослідження сучасного етапу була проведена низка зустрічей з директорами музичних шкіл, керівникам професійних та аматорських хорових колективів.

Дослідження фундаментальної основи хорового виконавства – музичної освіти в сучасних умовах геоцентризму особливо актуальне, оскільки дає можливість визначити вплив навчання на інтелектуальний та духовний розвиток особистості. Культурно-мистецький простір регіону формують наступні складники: законодавчі акти як правова основа освітянської діяльності, традиції, сформовані в певних історичних умовах, місцеві композитори, представники різноманітних хорових шкіл, як носії професійної

хорової традиції та творчі колективи, дитячі, навчальні, професійні та аматорські, як безпосередні інструменти творчої діяльності. Питання дослідження хорової освіти Сіверського регіону почало цікавити науковців в галузі освіти, дитячого виховання, регіоналістики, музичного мистецтва лише в кінці ХХ - на початку ХХІ ст. Стан музикознавчого дискурсу з питань, пов'язаних з дослідженням музичної складової культурологічного простору Сіверського регіону, хорової освіти та формування Чернігівської хорової школи ще не є задовільним, хоча значна кількість наукових досліджень, присвячених питанням формуванню музичної регіональної культури містять суттєві передумови для виокремлення методико-теоретичних настанов щодо явищ регіональних музичних традицій.

Система понять, які становлять основу даного дослідження, представлена термінами «традиція», «культура», «культурна ідентичність», «національна культура», «національна ідентичність», «українізація». Визначаючи поняття «традиція» як основне в цьому дослідженні, звернемося до термінів зі словника посібника «Філософія культури»: «Традиції (лат. *traditio* — передання) — 1) універсальна форма фіксації, закріплення і вибіркового збереження певних елементів соціокультурного досвіду, а також універсальний механізм його передання, що забезпечує стійку історико-генетичну спадковість у соціокультурних процесах; ... передання духовних цінностей від покоління до покоління» [305, С.574]. Дане визначення актуалізує поняття духовних цінностей як основного елементу традиції певного народу. В. Беспалий визначає поняття «культура» як «спосіб реалізації творчого потенціалу людини» [305, С.403], тим самим акцентуючи увагу на змісті та сенсі існування людини. Поняття «етнічної культури», яке пропонує М. Головатий вказує на важливість «етнодиференційних та етноінтегративних характеристик», на які впливає «географічне середовище, ... мова етносу, ... назва етносу, етноніми, ... національний характер, ... який набувається в процесі виховання» [305, С.413]. Схоже значення має поняття «національної культури», що «як результат

історичного розвитку нації ... відображає особливості національного менталітету, психології, традицій, мистецтва, міжетнічних відносин тощо» [305, С.421]. І. Пясковський пропонує наступне визначення поняття «національна ідентичність – належність до національної культури.» ... яка виражається «у творчості митців»[305, С.471], тим самим вбачаючи міцний зв'язок понять «традиція» та «культура» з точки зору національної свідомості.

Питанням дослідження розвитку регіональної хорової культури в контексті загальнонаціонального розвитку різних історичних періодів займаються О. Батовська, І. Бермес, О. Бенч, С. Виткалов, М. Гев, Т. Гнатів, Г. Карась, Л. Корній, О. Фрайт, Л. Кияновська. Зважаючи на культурологічний аспект досліджень в полі широкого історичного дискурсу поняття хорового виконавства як складової духовної культури нації застосовується в межах загальнокультурного виміру.

Історія Сіверського етнокультурного регіону початку його формування за часів Київської Русі була предметом досліджень багатьох вітчизняних науковців. Російські та українські дослідники Д. Багалій, Р. Зотов, О. Зайцев, М. Грушевський, П. Голубовський, М. Карамзін вивчали традиції Чернігово-Сіверщини з огляду на православну культуру давньоруської держави. Праці О. Шафонського «Черниговського намесничества библиографическое описание», Філарета Гумілевського «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» та матеріали місцевих та приватних архівів мають велике значення щодо вивчення історії культури регіону. Фундаментальними дослідженнями з історії музичної культури Чернігівської частини Сіверщини є роботи К. Копержинського «Музичне життя на Чернігівщині в другій половині XVIII на початку XIX століття» та «З історії театру на Чернігівщині 1750—1830 рр.», де автор вперше намагався схематизувати музичні процеси в межах визначеного часу та наполягав на необхідності розгляду музичної історії регіону як невід'ємної частини історії музичної культури всього українського народу.

Питання формування поняття «хорова школа», а також діяльність різноманітних представників регіональних хорових шкіл України були предметом зацікавленості вітчизняних науковців Б. Асаф'єва, Ю. Ткач, Ю. Пучко, Л. Шумської, А. Лащенко, Т. Ляшенко та ін.

Вагомим внеском у краєзнавче музикознавство Чернігівщини є наукові розвідки та публікації О. Бадалова, Т. Булат, О. Васюти, Н. Герасимової-Персидської, М. Гордійчука, О. Гранат, Б. Грінченка, В. Грипича, П. Добровольського, Т. Дороніної, П. Єфименко, Ф. Ернста, О. Кавунник, А. Карнабіда, Ф. Китченка, О. Коваленка, К. Копержинського, Т. Л. Корнішевої, В. Личковаха, Т. Ляшенко, О. Малинки, В. Полевика, Г. Самойленка, М. Степаненка, О. Шреєр-Ткаченко, Т. Шиффер, Д. Щербаківського, Б. Фільц, Н. Яснопольського.

Важливе соціокультурне значення в контексті музичної регіоналістики Сіверського краю займає надзвичайно плідна наукова діяльність академіка В. Рожка. Ще під час навчання у Ніжинському культурно-освітньому училищі Володимир Іванович ґрунтовно вивчав народну творчість регіону, що стало основою наукової концепції його досліджень.

Так, дослідженням диригентсько-хорової педагогіки в соціокультурному просторі України займався Мартинюк А. К. В дослідженні «Диригентсько-хорова освіта в музичній культурі України другої половини ХХ століття», він ґрунтовно вивчає хорову педагогіку з огляду на вікові особливості, аналізує роль музичного мистецтва у формуванні світоглядних принципів в контексті історико-культурного розвитку, розглядає процес формування диригентсько-хорової школи М. В. Лисенка як основного фундатора диригентсько-хорової освіти в Україні.

Унікальним джерелом цього дослідження стали став досвід провідних митців, хорових диригентів, викладачів, виконавців, які брали і беруть безпосередню участь у формуванні хорової складової культурно-мистецького

простору Сіверського етнокультурного регіону. Авторкою дослідження було проведено ряд інтерв'ю з директорами та викладачами музичних шкіл м. Чернігів, м. Ніжин, м. Глухів, м. Городня, м. Прилуки, м. Батурин, м. Бахмач, м. Новгород-Сіверський, науково-педагогічними співробітниками Чернігівського музичного коледжу ім. Л. М. Ревуцького, Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. На основі зібраних матеріалів було здійснено узагальнення та осмислення процесів сучасного хорового виконавства на Сіверщині.

Перспективними для глибшого розуміння різноманітних явищ хорового мистецтва є наукові дослідження, які висвітлюють особливості дитячої музичної освіти. Однією з таких праць в сучасному музикознавстві є кандидатська дисертація О. М. Грисюк «Формування музичної культури молодших школярів в умовах взаємодії загальноосвітньої і дитячої музичної шкіл» [56]. В роботі здійснено аналіз сутності музичної культури особистості, структурно-функціональний аналіз процесу її формування, проаналізовано коло проблем двох типів шкіл, що впливають на успішність музичного розвитку школярів. Встановлено, що ефективність формування музичної культури дітей залежить від організаційно - педагогічних умов, які виникають внаслідок взаємодії загальноосвітньої і дитячої музичної шкіл. У дисертації розроблено й експериментально перевірено модель формування музичної культури особистості, наведено показники їх ефективності.

Дослідження проблем диригентського мистецтва та хорової педагогіки має вагомим науковим значенням для розвитку диригентсько-хорової освіти в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Фаховий аналіз диригентської діяльності з професійної точки зору, визначення специфічних рис регіональних диригентських шкіл, дослідження взаємозв'язку диригента з творчим колективом та слухачами, історичний аспект формування та розвитку

диригентського мистецтва і ряд інших питань становлять коло актуальної сьогодні наукової проблематики.

Результати досліджень вищезгаданих праць дають змогу зосередитись на вивченні питання своєрідності хорової освіти та виконавства Сіверщини як етнокультурного регіону з унікальними семантичними показниками що значно вплинули на розвиток і формування сучасного культурно-мистецького простору всієї України.

Сучасна музикознавча регіоніка представлена також низкою кандидатських дисертацій, які висвітлюють в тій чи іншій мірі різні краєзнавчі аспекти хорової культури. Ґрунтовним науковим дослідженням Чернігівщини є докторська дисертація О. Васюти, присвячена дослідженню шляхів формування і розвитку музичного мистецтва Чернігівщини, де досліджує композиторську творчість провідних митців краю, епістолярну спадщину М. Лисенка та М. Коцюбинського, професійну музичну освіту та діяльність професійних музичних колективів м. Чернігова [28, 27]. Проте поза увагою науковця залишилась більша частина Сіверського краю разом з такими важливими культурними осередками як м. Глухів та м. Ніжин.

В дисертаційному дослідженні О. П. Бадалова «Хорова культура Чернігівщини у соціокультурному просторі України кінця ХХ - початку ХХІ століть» здійснюється комплексне дослідження хорової культури Чернігівщини зазначеного періоду, характеризуються соціокультурні чинники розвитку сучасного хорового виконавства Чернігівщини, надається їх авторська періодизація, узагальнюються значення і роль провідних хорових колективів регіону у контексті розвитку сучасної хорової культури України, всебічно висвітлюються вектори творчої діяльності Чернігівського академічного камерного хору ім. Д. Бортнянського, досліджуються нові матеріали та архівні джерела з творчої діяльності провідних аматорських та професійних хорових колективів Чернігівщини та їх керівників. Автор розглядає дослідження українських вчених, що стосуються питання хорової культури України кінця

XX – початку XXI ст., виявляє основні тенденції розвитку хорової культури Чернігівщини кінця XX ст., вивчає особливості аматорського і професійного народного хорового виконавства регіону, динаміку розвитку провідних самодіяльних хорів. Окремий підрозділ присвячено дослідженню діяльності народних хорових колективів Чернігівського обласного філармонійного центру фестивалів та концертних програм, де розглядаються Чернігівський академічний український народний хор та Академічний ансамбль пісні і танцю «Сіверські клейноди». У третьому розділі розглядаються процеси професіоналізації регіонального академічного хорового руху, розглядається творчість дитячого зразкового хору «Сяйво» Ніжинської ДМШ, студентського хору Чернігівського фахового музичного коледжу ім. Л. М. Ревуцького, хору «Світич» Ніжинського державного педагогічного університету ім. М. Гоголя та Чернігівського академічного камерного хору ім. Д. Бортнянського. Окреме місце в дисертаційному дослідженні займає вивчення діяльності Любомира Боднарука, його диригентської школи, виконавського стилю та маркетингових основ діяльності. Останній розділ роботи присвячено питанням розвитку сучасної богослужбової хорової культури регіону, становленню, динаміці розвитку та особливості діяльності храмових хорів.

Плідна робота О. Кавунник над дослідженням творчого життя м. Ніжина як осередка культурного розвитку Сіверського краю дала змогу зосередитись на вивченні малодосліджених питань формування сучасних хорових традицій у контексті загального культурно-мистецького простору регіону. Вагомий науковий доробок, присвячений творчій діяльності митців, композиторів та виконавців Ніжина дозволяє говорити про місто як одне з найбільш досліджених в контексті регіоналістики [118, 119, 120].

Походзей І. І. у своїй праці «Музичні училища України в системі підготовки мистецьких кадрів: історія, стан, перспективи», досліджує історію створення навчальних закладів, аналізує сучасний стан музичної освіти України, визначає проблеми та пропонує варіанти їх вирішення, що має вагоме

наукове значення з точки зору педагогічної складової хорового виконавства [250].

Одним із джерел вивчення хорової освіти і музично – творчої діяльності в цілому документи з архівів та експонати фонду Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, державного архіву Чернігівської області, державного архіву Сумської області, Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, музею музичної культури Чернігівщини Чернігівського музичного коледжу ім. Л. М. Ревуцького, звіти республіканського та обласного центрів народної творчості та навчально-методичної роботи, архівні документи театрів та філармонії, музичні твори чернігівських композиторів І. Зажитька, Ю. Захожого - Катренка, А. Пашкевича (чернігівський період 1990–2002), М. Збарадського, А. Ткачука, М. Демиденко і інших; театральна – музична спадщина В. Грипича; музично - фольклористична спадщина М. Мишастого, В. Полевика, В. Дубравіна; музично - педагогічні праці О. Ростовського, А. Стриги, Л. Боднарука, Г. Дем'янчука та інших; періодичні видання («Культура і життя», «Музика», «Народна творчість та етнографія», «Мистецтво та освіта», «Урядовий кур'єр», «Голос України», «Деснянська правда», «Гарт», «Чернігівський вісник», «Чернігівські відомості»). Важливим джерелом вивчення принципів формування хорових традицій стали нормативно-правові документи та законодавчі акти Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури та інформаційної політики України, Міністерства культури УСРС та СРСР, які знаходяться в Центральному державному архіві України (м. Київ). Програми культурного розвитку місцевого та всеукраїнського значення стали основою для визначення ролі хорової освіти в контексті загальнонаціонального вектору збереження автентичної культури регіону.

В контексті культурологічної регіоніки методом наукового аналізу визначено рівень дослідженості питань хорового виконавства України, професійної хорової освіти Сіверщини, діяльності професійних хорових

колективів Чернігова та фундаторів хорового мистецтва Чернігівщини. Ґрунтовним є дослідження Олега Бадалова, який вивчає хорову культуру Чернігівщини, особливості розвитку та становлення, діяльність професійних та самодіяльних хорових колективів регіону, богослужбове хорове виконавство як відгалуження хорової культури та виконавську і творчу діяльність Любомира Боднарука як одного з фундаторів Чернігівської хорової школи. Матеріали досліджень О. Васюти, яке ми вивчали, визначають провідні риси музичного виконавства Чернігівщини, жанрово-стильові тенденції в творчості чернігівських музикантів та принципи діяльності Чернігівського музичного училища.

Отже, шляхом аналізу монографічних досліджень, статей та напрацювань науковців, ми визначили недостатній рівень дослідженості культурно-мистецького простору Сіверщини як етнокультурного регіону, сформовано під впливом масштабних геополітичних чинників. Невід'ємною ознакою музичної регіоналістики є історико-теоретичне узагальнення з точки зору наявності характерних об'єднуючих особливостей об'єкту дослідження, яке не використовується у проаналізованих нами наукових працях. Цілісний підхід у музичній регіоналіці, що полягає у вивченні форм і особливостей творчого життя культурних осередків означеного ареалу дослідництва використовується нами вперше з огляду на розселення давньоруських племен, які і стали творцями архаїчної культури краю. Таким чином, цілісне бачення процесу формування та розвитку хорової освіти як акумулюючого фактору творення мистецької традиції регіону, застосоване нами вперше, дає можливість повноцінно розглядати культурно-мистецький простір краю з огляду на його унікальність.

1.2. Історичний аспект формування культурного простору Сіверського регіону

«Тут поховані секрети Старої України — і зародки Нової» [59, с.350] - це слова Михайла Грушевського з його спогадів про відвідування Чернігова в липні 1924 року. Вони найбільш чітко та правдиво характеризують це давнє місто, центр Чернігівського князівства, найбільший осередок культурного, мистецького та наукового життя Сіверщини, одне з найдавніших міст України.

В площині вивчення українською культури, як акумулюючої субстанції розвитку нації ми не можемо не помічати площинної розрізненості мистецьких проявів різних історично сформованих регіонів. Саме регіональний розвиток мистецьких традицій, їх інтеграція в загально-національні культурні процеси та синтез з еволюційним розвитком України дає поштовх для формування сучасної української культури. Інтеграційні процеси, розпочаті в ХХ столітті заклали підґрунтя для усвідомлення національної ідентичності українців як нації, що є невід'ємною складовою всесвітніх мистецьких процесів в царині сучасної культурної складової всесвітнього освітнього процесу. Таким чином, звертаючись до історично сформованих регіонів сучасної України ми заглиблюємося в традиції, на яких базується мистецька освіта, як невід'ємна складова загальнонаціонального культурного розвитку. Визначаючи традиції, властиві певним регіонам України, визначаються мистецько-культурні явища, які потребують детального вивчення в аспекті окремого культурного регіону. В свою чергу, це стимулює розвиток культурної регіоніки як науково-методологічної основи вивчення культурних взаємозв'язків та їх впливу на загальнонаціональний мистецький простір.

Вивчаючи давні племена, род їх діяльності, територіальне розташування на перетині транснаціональних торгових шляхів, зв'язок з іншими народностями Європи та світу ми можемо проникнути в розуміння сенсу сучасного мистецтва, адже саме у прадавніх традиціях концентрується генетичний код нації.

Ентологічно сформовані культурні регіони України, тобто автохтонна територія, де проживають українці, де побутує українська мова та традиції складають основу сучасної регіоніки в їх культурологічному аспекті і являються невід'ємною складовою загальнонаціонального розвитку. Узагальнюючи значення під поняттям «культурного регіону» в контексті цього дослідження ми розуміємо синтез національних духовних властивостей певної групи людей, який проявляється через схожі традиції, стійкі генетичні формування, споріднені світоглядні засади релігійних, філософських та естетичних поглядів. В площині нашого дослідження доречним буде використання поняття етнокультурного регіону як певної місцевості поширення діалектів української мови, культурних традицій, властивих саме для цієї території, традиції побуту та інших соціально-значущих елементів життя народу. Етнокультурні регіони України розділяють на дві частини :Західна України (Галичина, Волинь, Закарпаття, Буковина) та Східна Україна (Поділля, Наддніпрянська Україна, Слобожанщина). Окремо виділяють етнічні українські землі, що знаходяться на території інших держав - Кубань та Донщина, які розташовані на території РФ. Етнокультурному регіону, як об'єкту нашого дослідження властиві індивідуальні особливості матеріальної та духовної культури. Населення цього регіону має схожі традиції, звичаї, мову, побутові творчі складові та усвідомлює свою соціокультурну відмінність від інших подібних об'єднань. Локальні етнокультурні регіони на території України почали формуватися ще в прадавні часи. Підтвердження цієї думки ми і знаходимо в їх назвах.

Досліджуючи етимологію виникнення назви «сівер» як основу для визначення географічних меж етнокультурного регіону формується важлива соціокультурна складова. З цього погляду актуальним є дослідження результатів розвитку не окремої області, а історично сформованої етнокультурної одиниці загальнонаціонального значення. Продукт розвитку певного соціокультурного середовища в межах суспільно-регіонального

розвитку визначається стратифікацією як результатом її багатовікового розвитку. Осмислення культуротворчої ролі етнокультурного регіону Сіверщини в ціннісному вимірі культурного простору держави спонукає до переосмислення духовних детермінант як соціокультурних складових. Визначаючи детермінанти в їх аксіологічному розумінні звертаємося до соціокультурного простору як до детермінованої системи сформованої на тлі філософського осмислення буття.

Заглиблюючись у визначення складових детермінованої системи доречно буде звернутися до науковців, що досліджують питання соціально-культурної детермінованості, таких як Р. Декарт, Т. Гобс, Г. Ляйбніц, Л. Воробйова, О. Гудзенко-Олександрук, Н. Караульна, А. Корецька, А. Кургузова, В. Проценко. Цікавий аналіз поглядів А. Корецької здійснює Ольга Гудзенко-Олександрук в своїй статті. Так, «вона (А. Корецька- прим. Авт.) розглядає сучасний український соціокультурний простір як органічну складову філософського осмислення буття, що являє собою економічну й політичну цілісність, досконалу систему відносин між людьми, в якій формується особистість.» [293]. Визначаючи основу соціокультурного простору ми повертаємося до понять *культура* у всіх її проявах – індивідуальна, національна, світова та *духовні цінності* як рушійна сила культурного процесу. Духовними цінностями вважають соціально значущі орієнтири, відповідно до яких закладається специфіка світогляду індивіда, формуються його життєві пріоритети. Духовні цінності часто ототожнюють з окремими якостями людини або способами її дієвого ставлення до себе, інших та світу вцілому. Беручи до уваги екзистенціальність поняття, духовні цінності розглядаються як вищі мотиви життя та творчості суб'єкта, на відміну від приземлених або побутових цінностей, пов'язаних із спонуканням індивіда до задоволення буденних потреб [305].

Звернемося до етимології слова «сівер», що складає основу нашого дослідження. Аналізуючи результати розвідок науковців – славістів, що

вивчають формування та розвиток слов'янських народів, походження назви «сівер», не можемо знайти одностайну думку.

В Етимологічному словнику української мови Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України знаходимо таку інформацію: [с`і́веир] -холодний вітер. Слова зі схожим звучанням та значенням зустрічаються в білоруській, болгарській, готській, давньонімецькій, індоєвропейській, латинській, литовській, македонській, польській, словацькій, чеській та інших мовах.

У одному з найвідоміших літописів України «Повість временних літ» декілька етнонімів «сѣверъ», «сѣверо», «сѣверы», «сѣверане»[2]. Як зазначає Олена Русина у своєму дослідженні: «у сучасній лінгвістиці вважається що термін «сѣверъ», як і низка інших племінних назв «Повісті временних літ» («поля», «дерева» тощо), є одним з найбільш архаїчних слов'янських етнонімів, котрі сформувались у період, що передував розпаду праслов'янської спільноти (VI ст. н. е.) та початку міграцій представників окремих груп слов'янства.» [270, с.30-35].

В дослідженні В. В. Сєдова «Происхождение и ранняя история славян» [281] висвітлюється думка про скіфо-сарматське походження і зводиться до іранського слова «чорний», що підтверджується назвою міста – Чернігів, а також гідронімами іранського походження в басейні річок Сейма та Десни (Сейм, Сев, Ропша, Амонь, Тускарь, Нетхарь та ін.). Назва річки Сейм (від давньо-руської Семь) походить від іранського «темна» річка, авестійської (однієї з найдавніших іранських мов) *syāta* та древньоіндійської (мови древніх аріїв) *śyāta*- «темний». Назва річки Сев, скоріш за все, також має іранське походження – від авестійської *syava*-«чорний» та давньоіндійської *syava*- «чорно-бурий, гнідий, темний». Якщо так, то назва Сев може перекладатися як «темна, чорна (річка)»[302, с.320]. В етимологічному словнику російської мови розміщена інша версія походження давньослов'янського слова «сивер (север)», яке вийшло зі вжитку, що означає «родич»[279].

На думку Веніаміна Павловича Кобичева, яка висвітлюється в дослідженні «В поиске прародины славян» [127], є багато підстав вважати переселенцями з західних чи південних слов'янських земель східнослов'янське плем'я сіверян. Плем'я, що мало таку саму назву в VII—X столітті, було відоме на правому березі нижнього Дунаю на території сучасної Болгарії. В цьому ж дослідженні висувається інша думка, в дискусію з якою вступає розташування цього регіону на карті сучасної України. Так, автор зазначає, що у Подунав'ї, а також на заході Європи, на землях, на яких проживали насамперед кельтські племена, ми зустрічаємо велику кількість назв з основою «север, севр»: Турну-Северін – місто на Дунаї поблизу «Залізної брами», Северинська область (*Terra Sevrino, Sevrin, Zeverino*), які зустрічаються в джерелах з III ст., Северн – річка у Південній Англії, Севр – місто у Франції, Север – прізвище ряду римських імператорів у III ст.н.е., Северин – ім'я християнського святого тощо. Це разом із деякими іншими фактами дає підстави вважати, що спочатку сіверянами називалося одне з кельтських племен, яке на правах переможця укоренилося у середу слов'ян, що мешкали поблизу середньої течії Дунаю, нав'язало їм своє етнічне ім'я, але надалі цілком розчинилося серед них. Етнонім *сіверяни* стоїть окремо в слов'янському світі. Пов'язати його з поняттям північ – «як сторона горизонту» - неможливо у вигляді суто південного місцезнаходження даного племені: на лівому березі Дніпра, майже навпроти Києва. Внаслідок цього ряд дослідників намагався зближувати жителів півночі з сабірами, або савірами, - гунським племенем. П. І. Шафарик сюди відносив і птоlemeївських саварів, що орієнтовно локалізуються за Татрами, у Південній Польщі. Тим часом, як зазначалося вище, коренева група [вр] характерна насамперед для кельтських мов. У сучасній французькій мові зберігається дієслово *sevrer* - «віднімати, позбавляти чогось», і отже і *север, сівер, сіверяни* можна перекласти як «вигнанці»). На Дніпро і Донець жителі півночі переселилися, мабуть тоді, коли вже повністю ослов'янилися. До вторгнення булгар (болгар) це плем'я було самим північним зі слов'янських племен Фракії, і подальша поява в VIII столітті

сіверян в Польщі та на Лівобережжі Дніпра може бути зумовлена міграцією задунайських сіверян на північ та південний схід [245].

Схожу думку поділяє і етнограф Макс Фасмер, яку ми можемо знайти у «Етимологічному словнику російської мови Макса Фасмера», який в сучасній лексикографії на даний момент вважається найбільш повним. М. Фасмен вважає, що сіверяни були най північнішим поселенням у Фракії, перш ніж розповсюдились через Білорусь до Новгороду [217]. В це же час, на думку В. М. Топорова та О. М. Трубочова, висвітлену у дослідженні «Лінгвістичний аналіз гідронімів верхнього Подніпров'я» (2009) споріднення назви «сіверяни» з назвою сторони світу є вторинним [302].

З дослідженої нами інформації ми можемо зробити висновок, що Сіверщина, як етнокультурний регіон, північна частина Лівобережної України, територія, що остаточно сформувалася в XIV ст., яка зазнала суттєвого впливу безлічі народів, країн, культур та національностей. Завдяки своєму розташуванню в гирлі рік Десна та Дніпро, мала стратегічне оборонне значення, що значним чином вплинуло на розвиток та формування культурного простору регіону. Унікальна геополітична позиція стала фундаментом для появи оригінальної традиції, що наче губка увібрала в себе найкращі надбання різних культур та синтезувавши їх набула своєї винятковості.

Визначаючи ареал дослідження, в першу чергу необхідно звернутися до історичних засад формування цього культурного регіону України та визначення його меж на території сучасної України. Як зазначається в енциклопедії історії України – «Чернігівська земля, Чернігово-Сіверська земля — територіальне утворення, об'єднання земель доби Київської Русі на території сучасних Чернігівської області, Сумської області України, Гомельської та Могильовської областей Білорусі, Брянської, Курської, Орловської, Тульської, Калузької, частково Московської та Рязанської областей РФ» [237]. Територію Чернігівської землі в добу раннього середньовіччя заселяли поляни, сіверяни, радимичі, в'ятичі, дреговичі, що в подальшому відбилося на її адміністративно-

територіальному складі. Чернігівська земля утворилася в XI столітті внаслідок об'єднання частини Руської землі навколо м. Чернігів із Сіверською землею — територією західної групи сіверян у Середньому Подесенні. Це об'єднання не тільки заклало територіальну основу Чернігівських земель, але й стало причиною виокремлення в подальшому двох політичних центрів — власне Чернігівського князівства та Новгород-Сіверського князівства, що було юридично закріплено дуже рано — на Любецькому з'їзді 1097. Ядром Чернігівських земель були землі навколо Чернігова, Сновська волость (Сновська тисяча), а також м. Стародуб, який став князівським столом ще на початку 12 ст. [Там само]. Літописне місто-фортеця Новгород-Сіверський, який вперше згадується в «Повчанні» Володимира Мономаха в другій половині XI ст. був значним культурним центром Південної Русі. Це місто було другим по величині після Чернігова містом Сіверського краю. Таким чином, сьогодні регіон Сіверської України займає територію Шосткинського та Конотопського районів Сумської області й усієї Чернігівської області.

З цих даних ми бачимо, що засади формування Сіверського регіону як ентокультурної складової загальнонаціонального культуротворчого процесу були закладені ще в дохристиянські часи. Зупинимося на цьому процесі більш детально.

Під час розкопок поселення кроманьйонців доби пізнього палеоліту в селі Мізин на Чернігівщині були знайдені залишки першої в світі колекції прадавніх музичних інструментів. Цей факт свідчить про великий інтерес до музичної культури у народів, які населяли територію Сіверщини.

Документально зафіксований в літописах процес розвитку національної культури з прийняттям християнства як головної релігії Київської Русі у 988р. Важливим стимулюючим фактором було утворення Чернігівської єпархії у 992р. як правлячої сили на північних землях. За часів Княжої доби, яка має хронологічні межі XI – перша половина XII ст., формується ряд культурних складових, що заклали підґрунтя для подальшого професійного розвитку

мистецьких елементів краю. Серед цих складових ми можемо виділити активне храмове будівництво – Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори, Елецький Успенський монастир, Іллінська церква в Чернігові, Спасо-Преображенський монастир в м. Новгород-Сіверський, що стало поштовхом для розвитку музично-хорової та духовної освіти. Саме це сприяло зародженню та розвитку такої складової професійного музичного мистецтва як хоровий спів. Велика кількість православних храмів та монастирів вимагала якісних фахівців, які б знали на церковному співі за візантійськими традиціями, володіли регентським мистецтвом та знали на православному церковному обряді, привезеному з Візантії. Регент православного церковного хору (на той час «доместик» від *лат. domesticos* – «начальник, проводир») використовував певні жести – так званий хейронімічний спосіб (від гр. *cheir* - рука і *nomos* - закон). Хейрономія передбачає використання багатьох жестів, рухів руками, завдяки яким визначається темп, метр, ритм, графічний напрям мелодії (вгору, вниз) та інші засоби музичної виразності тощо. Згодом це перетворилося у тактування та стало основою для виникнення професії хорового диригента у тому вигляді, в кому вона відома нам сьогодні. В посібнику з диригування знаходимо таку думку вченого-медієвістика А. Кінле: «Плавно и размерно рисует рука медленное движение, ловко и скоро она изображает несущиеся басы, страстно и высоко выражает нарастание мелодии, медленно и торжественно ниспадает рука при исполнении замирающей, ослабевающей в своем стремлении музыки; здесь рука медленно и торжественно вздымается кверху, там она выпрямляется внезапно и поднимается в одно мгновение, как стройная колонна» [196, с. 20]. І ще приведемо одну цитату вже сучасного всесвітньовідомого хорового диригента Володимира Мініна. В одному зі своїх інтерв'ю він сказав, що «Хор – це розмова з Богом» (*пер. Авт*) [308]. На нашу думку це найбільш повно відображає всю, понад тисячолітню історію хорового та диригентського мистецтва.

Активний розвиток духовної складової тогочасного суспільства (Х-

XIII ст.) сприяв поширенню регентської практики на всій території Чернігівського князівства. З запровадженням християнства на території Київської Русі домінуючою була Візантійська музична система у своєму монодичному прояві. Це вимагало професійного підходу до вивчення основ музичної та регентської справи, про що свідчить велика кількість церковних шкіл при монастирях. Про високий рівень освіти при монастирях свідчить просвітницька діяльність Антонія та Феодосія Печерських, які були родом з Чернігівського князівства і отримали освіту саме там.

Процес формування та розвитку професійної музично-хорової освіти Сіверського краю розпочався з часів прийняття християнства на Київській Русі (988р.) в церковно-монастирському середовищі. Завдяки стратегічному розташуванню, Чернігівський регіон став осередком Візантійської школи монодії, як основи православної музичної традиції. Традиції цієї школи базувалися на високоякісних музичних, виконавських, хорових і теоретичних складових [48].

Заснування оркестрового виконавства, як важливої складової мистецького простору регіону часів княжої доби ми можемо спостерігати завдяки оркестру князя Святослава Ярославича (1054–1076 рр.). Як зазначає Лідія Корній, окрім різних оркестрових груп слов'янських музичних інструментів (гудок, гуслі, труба, бубон тощо), використовувалися музичні інструменти іноземного походження: орган, замар (арабський духовий інструмент) та ін. [144, с.83].

Унікальна пам'ятка слов'янської культури – «Слово о полку Ігоревім», створена в кінці XII століття описує події, що відбувалися на сіверських землях. Так, в цьому творі згадується літописне місто Путивль (територія сучасної Сумщини), з якого відправлялося у свій невдалий похід княже військо. Цей факт свідчить не тільки про історично стратегічне значення цих земель а і про високий рівень мистецької складової загальнонаціонального значення. За жанром «Слово» науковці відносять до словесно-музичного, художнього твору,

які закладали основу більш пізнім билинам та думах. Роль автора оповідання виконує «Віщий Боян», якого характеризують ліричні відступи у творі, дискретний сюжет. З огляду на це ми спостерігаємо за зародженням культурної складової національного значення на прикладі автора «Слово о полку Ігоревім». Поява автора-виконавця як компоненту мистецької взаємодії в загальноприйнятому вигляді творець-виконавець-слухач свідчить про зародження наскрізного процесу культурного розвитку у сучасному форматі.

Таким чином, ми спостерігаємо за динамічним процесом розвитку професійного музичного мистецтва, як хорового, вокального так і інструментального. Високий професійний рівень музичної освіти часів Київської Русі на території Сіверського краю свідчить про особливу цінність цього регіону як осередку давніх традицій національного значення.

З початком татаро-монгольського нашестя на Київську Русь та завоювання Чернігова, Путивля, Новгород-Сіверського (1240р.) українська культура занепала, деякі осередки - літописні міста-городища (м. Звеничів, м. Березий, М. Бохмач, м. В'яхань, м. Всеволож, м. Глібль, М. Гомій, М. Гуричів, м. Оргощ, м. Хоробор) зникли і вже не відродилися.

Відродження регіону розпочалося лише у другій половині IVст., коли більша частина Чернігівщини та Сумщини була приєднана до Великого князівства Литовського. Відбудова дерев'яної фортеці ознаменувала початок нового етапу в житті краю. Стратегічне розташування на торговому шліху між Литвою і Москвою сприяло розвитку міста, але і ставило під загрозу його безпечне існування. Так, і сталося, коли впродовж понад ста років (1500-1618 рр.) місто спалювалося і відновлювалося то московськими, то литовськими військами.

Лише після підписання Деулінського перемир'я між Московським царством та Річчю Посполитою війни на території краю припинилися. Так, за цим перемир'ям майже вся територія сучасної Сіверщини відійшла Польщі,

Чернігівщина і Новгород-Сіверщина були об'єднані в одне Чернігівське воєводство [150]. Як ми бачимо, в таких умовах розвиток культури та мистецтва краю майже припинився, традиції та надбання часів Київської Русі були забуті, дещо втрачено назавжди. Зі зміною влади відбулася і зміна адміністративного устрою, закладався абсолютно інакший, європейський вектор розвитку регіону. У 1618 Глухів першим з міст Сіверського регіону отримав магдебурзьке право, у 1620 році Новгород-Сіверський, у 1623 році - місто Чернігів, в 1625 – Ніжин, пізніше – Батурин, Бахмач, Козелець та ін. Така політика Речі Посполитої сприяла відродженню регіону, як економічному так і культурному, але за європейським зразком. Так, за наказом чернігівського війта О. Пясеченського, Борисоглібський собор було перетворено в домініканський храм, а на території Єлецького монастиря розміщувалася новостворена греко-католицька архімандрія [3]. Осередком духовної освіти та місцем зародження професійної музичної освіти став єзуїтський колегіум, відкритий у 1635 році в Новгород-Сіверському. Одночасно з відкриттям колегіуму, польський король Владислав IV наказав передати Новгород-Сіверський Спаський монастир ордену єзуїтів, а також виділити кошти на побудову костьолу, колегіуму та шкіл. Тим самим не залишивши шансів для розвитку православних традицій. Але не варто недооцінювати вплив європейських освітніх та мистецьких традицій на культурний розвиток регіону тих часів. Так, завдяки просвітницькій діяльності греко-католицького архімандрита Єлецького монастиря Кирила Транквіліон-Ставродецького в Чернігові було видано збірку повчань і побутово-моралістичних віршів «Перло многоцѣнное» [114]. Перу цього богослова належить ще дві наукових праці – перша українська догматична система «Зерцало богословія» (Почаїв, 1618р.) та збірка його проповідей у неділю та свята «Євангеліє учительное» (Рахманів, 1619р.) видані його власним коштом. Це свідчить про просвітницький напрям його діяльності в культуротвоєчому процесі відновлення регіону.

З початком національно-визвольних змагань під проводом Богдана

Хмельницького (1648-1657рр.) Сіверщина знову стала плацдармом для військових дій, але це не заважало активізації культурного життя краю. Так, зі створенням Чернігівського, Глухівського, Переяславського, Прилуцького та Ніжинського полку значно підвищився рівень освіти. Але, через політичні суперечки, Чернігівська територія Сіверщини знову опинилася під владою Речі Посполитої. Тим часом переселенці, козаки з родинами, селяни, що повстали та інший люд з сіверських земель почали селитися на півночі сучасної Сумської області, тим самим відновлюючи історичний ландшафт Сіверського етнокультурного регіону. Лише після 1654 року, коли остаточно сформувалась Гетьманська держава розпочався новий етап розвитку культурно-мистецького життя регіону. Окрім цього, визначилися найбільш значущі осередки просвітництва краю. Разом зі зміною влади, закладалися нові традиції освіти, зокрема засновувалися полкові школи, на противагу братським, утворювалися цехи, у які об'єднувалися ремісники за фахом. Одними з таких цехів були кобзарські, при яких було засновано перші музичні школи у їх сучасному розумінні. Кобзарями зазвичай ставали старі козаки, або ті, що з різних причин не могли володіти зброєю, тому весь свій час вони присвячували заняттям з учнями, які проводились індивідуально. Професія кобзаря була досить складною – виконавець повинен був бути одночасно і поетом, і композитором, міг самостійно створити високоякісний музичний твір. Саме тому їх навчання приділялася велика увага: музика піднімала бойовий дух козаків, а мандруючі «кобзарі і лірники розносили славу про подвиги козаків по всій Україні»[315]. Такі школи існували у всіх полкових та сотенних містечках, таких як Чернігів, Глухів, Ніжин, Новгород, Путивль, Любеч, Мена, Городня, Батурин, Бахмач, Конотоп, Бобровиця, Сосниця та інші. У наступні два десятиліття ми маємо можливість спостерігати бурхливий розвиток освіти та науки саме в цих осередках. Так, ще на початку XVII століття на Сіверщині існувало 15 монастирів: Глухівсько-Петропавлівський чоловічий монастир, Глухівський Успенський жіночий монастир, Густинський Свято-Троїцький жіночий

монастир, Свято-Миколаївський Крупицький Батуринський жіночий монастир, Преображенський Новгород-Сіверський чоловічий монастир, Георгіївський Данівський жіночий монастир, Ветхоріздвяний Георгівський монастир, Ладанський Покровський монастир, Любецький Свято-Антоніївський монастир, Максаківський монастир, Троїцько-Іллінський монастир, Єлецький жіночий монастир, Різдва Богородиці Мовчанський печерський жіночий монастир, Різдва Богородиці Софронієво-Мовчанський чоловічий монастир, Різдва Богородиці (Глинська пустинь) ставропігійний чоловічий монастир. Вони відігравали важливу роль культурно-просвітницьких центрів православ'я, на противагу єзуїтським школам та монастирям. Майже при кожному монастирі існувала школа, в якій викладали читання, письмо, богослов'я. Обов'язковим був хоровий спів, спочатку «на слух» а потім – по нотах. Учні співали на службах, займалися переписом Євангелія та музичних творів. Лише при найбільших монастирях були друкарні. Так, раніше згаданий Архімандрит Єлецького монастиря Кирило Транквіліон-Ставродецький заснував друкарню в Єлецькому монастирі. Новий етап культурного розвитку безпосередньо пов'язаний з діяльністю визначного громадського діяча, поета та богослова Лазаря Барановича на посаді архієпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського. Заснована ним у 1674 році друкарня при Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі та Чернігівська друкарня Єлецького монастиря стали культуротворчими центрами регіону. Окрім громадської та просвітницької діяльності, слід зупинитися на творчій діяльності архіпастиря. Так, отримавши чудову освіту у Києво-Могилянській колегії (академії) та колегіях Вільно і Каліша (єзуїтській), він досконало вивчив музичні традиції православ'я і католицизму і, синтезувавши їх, створив взірець першого професійного хорового колективу Сіверщини. Керівниками капели були відомі українські композитори: Дмитро Ростовський (Данило Туптало) та Симеон Пекалицький. В творчості саме цих композиторів з'являються багатоголосні хорові твори - перші зразки партесних концертів. Таким чином ми можемо

говорити про «творчу лабораторію» на базі капели, яка давала можливість працювати з капелою над власними творами. Саме завдяки таким експериментам, Чернігівська хорова капела була запрошена до Москви як взірець хорового співу. Майже рік хорова капела під керівництвом Д. Ростовського жила і працювала в Москві, демонструючи надзвичайно високий професійний рівень виконання нових зразків духовної музики. В подальшому, впродовж багатьох років співаки капели «виписувались» до Московської придворної капели [325]. Таким чином, хорова капела Лазаря Барановича, яка базувалася на музичних традиціях Києво-Могилянської академії, заклала фундамент Чернігівської хорової школи. Саме завдяки старанням Л. Барановича, Сіверщина на довгі роки стає новим культурним центром України. Продовжувачем його справи став Іоанн Максимович, архієпископ Чернігівський. Вагому підтримку новий архієпископ отримав від тогочасного гетьмана Івана Мазепи, який вбачав необхідність у посиленні впливу православ'я, розбудові регіону та подальшому розвитку культурно-мистецького простору Сіверщини. У 1700 році, в Чернігові, завдяки допомозі гетьмана, відкривається Чернігівський колегіум. Так розпочався новий етап розвитку української освіти, заснування новітніх традицій. Колегіум став першим православним вищим навчальним закладом на Сіверщині, а Чернігів в свою чергу – найбільшим освітнім центром регіону. Зупинимося більш детально на традиційних принципах та нововведеннях колегіуму.

Так, Чернігівський православний колегіум був заснований за зразком Києво-Могилянської академії, «яка, своєю чергою, чимало запозичила з єзуїтської педагогіки» [246, с. 147]. Викладання проводилося латиною та польською мовами, про що свідчить звернення до гетьмана Івана Мазепи учнів граматичних класів, викладене у «Зерцалі от Писанія Божественного» (Чернігів, 1705). Окрім латини учні вивчали церковнослов'янську мову, читаючи тексти, які використовуються під час богослужінь. Важливою складовою освітнього процесу був хоровий спів. Так, при колегіумі був хор,

який брав участь в богослужіннях і у церкві колегіуму (Борисо-Глібському соборі) і у церквах міста. Крім співу на богослужіннях, колегіумний хор співав на різноманітних урочистостях хвалебні канти та привітання. Поєднання світських і богословських наук свідчить про синкретичний характер православного колегіуму. Так, стратегічне розташування Сіверських земель, зумовило геополітичний інтерес Речі Посполитої та Московської імперії. Вплив двох полярних культур та релігій став поштовхом до поєднання традицій Сходу та Заходу. Саме завдяки цьому була створена нова культурно-освітня форма православного колегіуму, що стало причиною стрімкого розвитку Чернігівського колегіуму, який пізніше було реформовано в Чернігівську духовну семінарію. Однією з важливих особливостей освітнього процесу в Чернігівському колегіумі стала *класна* система навчання – щось на зразок сучасної початкової школи – коли один «професор» викладає всі предмети і поступово переходить зі своїм класом на наступний курс. На відміну від Києво-Могилянської академії, де панувала *предметна* система викладання, ця система дещо заважала розвитку колегіуму. В подальшому класна система навчання буде використана в музичній школі №2 м. Чернігова, що стане продовженням традицій колегіуму. Окрім навчання хоровому співу учні колегіуму опановували гру на музичних інструментах та основу композиції – спільно з викладачами створювали паралітургічні твори – канти, псалми, музику до шкільних п'єс.

Важливим осередком культурно-мистецького життя Сіверщини залишався Батурин. Не зважаючи на трагічні події та периферійне розташування, гетьман Кирило Розумовський прагнув заснувати у своїй резиденції Університет за зразком європейських. У 1760 році помічником гетьмана Григорієм Тепловим був розроблений надзвичайно змістовний проект для відкриття університету, який містив обґрунтування та причини заснування, перелік можливих джерел фінансування, витрат на відкриття та подальше його утримання, специфіку організації навчального процесу, особливості життя і

побуту студентів, професорів та співробітників. Так, за задумом гетьмана, університет повністю світського спрямування мав містити три факультети (філософський, юридичний та медичний), церкву, лікарню, лабораторію, друкарню, гуртожиток для студентів та професорів, бібліотека, книжкова лавка, ботанічний сад. Надзвичайно демократичними були вимоги до майбутніх студентів, дозволяючи вступати на навчання кріпакам за умови звільнення з кріпацтва. Одним з обов'язкових предметів повинна була бути музика, одночасно з вивченням грецької, латинської та французької мов. Прихід до влади імператриці Катерини II у 1762, скасування гетьманства, запровадження політики цілеспрямованого знищення надбань української культури не згасили надії Кирила Розумовського на відкриття незалежного світського університету на території Сіверського краю, про що свідчить спроба заснування у 1765 році університету в Чернігові або Києві. Проте, тогочасна московська влада з її тенденцією до надзвичайно жорстокого знищення всього українського вживала усіх можливих заходів для тотального забуття мови, переосмислення самоідентифікації народу в межах імперської політики культурного знищення [252, 258].

Ще одним осередком музичної освіти Сіверщини у XVIII столітті була Новгород-Сіверська духовна семінарія, відкрита у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі. Продовжуючи традиції, започатковані Новгород-Сіверським єзуїтським колегіумом, спочатку була створена «латинська школа». В школі обов'язковим було вивчення латинської та церковнослов'янської мови, хоровий спів. Слід зазначити, що в Чернігівському колегіумі навчалися і діти духовенства і діти міщан та селян, а в Новгород-сіверській семінарії переважна більшість учнів були дітьми духовенства. Православна духовна освіта стала важливою складовою культурного розвитку цього періоду. Семінарії дбайливо зберігали традиції українського церковного хорового співу, тим самим забезпечуючи повноцінний розвиток духовної музики як невід'ємної складової культурно-мистецького простору.

Найбільшим центром музичної світи Сіверщини у XVIII столітті стала Глухівська школа придворних співаків. З 1708 по 1764 полкове місто Глухів було столицею Гетьманщини, резиденцією гетьманів України. І у 1730 році тогочасний гетьман Лівобережної України Данило Апостол ініціював створення музичної школи, фахового навчального закладу, який би готував музикантів – співаків, регентів та виконавців на музичних інструментах. Так, 14 вересня 1738 року Царський уряд видав наказ щодо відкриття «Школи співу та інструментальної музики» [115]. Навчання тривало декілька років, в залежності від віку і здібностей учнів. В архівних документах знаходимо дані, що учнів набирали з Чернігівського, Переяславського та Ніжинського повітів, зазвичай у віці 6-7 років. В школі найбільшу увагу приділяли вокально-хоровій роботі з учнями, виконавським особливостям музики різного стилю – богослужбовим творам, партесним концертам, світським творам. Вивчення нотної грамоти та гри на музичних інструментах – скрипці, бандурі, кобзі, гусях, цимбалах – було обов'язковим. Це, в першу чергу, пов'язано з віковими змінами голосу у співаків: у підлітковому віці голос змінюється, відбувається мутація, відповідно співак на деякий час втрачає можливість якісно співати в хорі і тоді має можливість зайняти місце виконавця в ансамблі чи оркестрі. З II пол. XVIII століття відповідно до нових запитів до навчальної програми школи вводиться танець як обов'язковий предмет, що сприяє всебічному розвитку співаків і робить їх артистами у сучасному розумінні. Саме в цей час школа набула свого найбільшого розквіту. В різний час в школі навчалися Григорій Сковорода, Максим Березовський, Дмитро Бортнянський, Марко Полторацький, Олексій Розумовський, Гаврило Головня, Степан Давидов, Антон Лосенко, Андрій Рачинський, Гаврило Рачинський, Мусій Бугаєвський, Корнелій Юзефович, Григорій Любисток [197]. Навчання в школі тривало 2 роки та залежало від початкових умінь та навичок учнів. Всього у школі навчалось 20-30 учнів, з яких 10 найкращих щороку відправляли до Придворної співацької капели в Петербург. Глухівська школа придворних співаків це,

насамперед, перший зразок державної спеціалізованої школи-інтернат для обдарованих дітей в сучасному розумінні – впродовж двох років учні там жили, навчалися, забезпечувалися взуттям та одягом, отримували невелику платню. Школа була на повному державному утриманні, але меценати теж не залишались осторонь. Після завершення навчання в школі випускники могли продовжити навчання у вищих навчальних закладах імперії чи йти вчителювати. Так, традиції Глухівської школи продовжувалися у повітових школах Сіверщини і стали міцним фундаментом для чернігівської хорової школи як важливої складової музичного освітнього процесу. З відкриттям музичної студії - підготовчого відділення при Придворній хорові капелі, значення Глухівської школи як єдиного постачальника професійний хорових виконавців до Російської імперії почало зменшуватися. Але ще тривалий час учнів і до Глухівської школи і до Придворної співацької капели у Петербурзі шукали саме на сіверських землях, зауважуючи талановитість, винятковий музичний слух та творчі здібності у дітей саме цього регіону.

Гетьманський період у Батурині та Глухові був важливим етапом у процесі формування мистецьких традицій регіону. Столичний статут цих міст розширював можливості для розвитку професійної хорової освіти. У Батурині та Глухові, як гетьманських столицях діяли канцелярські курені – перші спеціалізовані навчальні заклади для козацької старшини. Там продовжували навчання випускники Києва-Могилянської академії – майбутні державні службовці, дипломати, юристи, писарі. Важливою складовою освітнього процесу був спів – як індивідуальний так і хоровий, гра на музичних інструментах – скрипці, флейті, гусях. Окрім освіти, канцеляристи мали і активну виконавську практику – обов'язковим був спів в хорі на кліросі у неділю та святкові дні [226]. Таким чином, канцелярський курінь став прототипом закладу сучасної післядипломної освіти – невід'ємною складовою процесу неперервної педагогічної освіти.

Але ще на початку XVII століття з початком розвитку московії та

поширенням її влади на територію України впроваджувалась політика знищення всього українського – мови, культури, нації вцілому. Початково, політика насильницької русифікації стосувалась церковних видань, що проявлялось у:

- забороні використовувати українські книги старого українського друку в українських православних церквах (указ царя московського Олексія Михайловича та патріарха Філарета, 1627р.);

- забороні тримати у себе вдома та на території Польщі книги українського друку (указ 1672р.);

- необхідності знищити (спалити) всі книги, надруковані українською мовою.

Таким чином, обмежуючи функціонування української мови в церковній сфері, русифікувалась церква, а, відповідно, і народ, що і призвело у XVIII столітті до повного занепаду автентичної української освіти та культури. Так, у 1709 році указом царя Петра I було введено заборону на друк книжок українською мовою та запроваджено обов'язкову цензуру для друку саме українською. В тому ж році ним же було примусово скорочено кількість студентів Києво-Могилянської академії, а найкращі з них змушені були поїхати до Москви. Як зазначає у свої працях І. Огієнко (213, 214), «українці принесли до московії всю свою велику культуру, мистецькі надбання, традиції, звичаї, мову,» в той час як вона (московія) вдавалась до відкритого геноциду українського народу.

Заборона на друк книжок та навчання українською мовою найсильніше вплинула на стан освіти на території Сіверського краю. Примусове переведення Синодом Чернігівської друкарні до Москви паралізувало просвітницький рух і спричинило грандіозні зміни в культурному житті регіону. Ще одним з найголовніших чинників зміни вектору розвитку було скасування Катериною II українського гетьманства як політичної, адміністративної та культуротворчої

одиниці. Ліквідація українських культурних та освітніх закладів, русифікація та тотальний контроль над навчальним процесом стали причинами занепаду освіти, в тому числі музичної, в Україні.

Новий етап розвитку хорової освіти розпочався із новими реформами та запровадженням системи світської освіти на початку ХІХ століття. Згідно з цією реформою, на Сіверщині було засновано шість народних училищ: два головних - у Чернігові (1789р.) та Новгороді-Сіверському (1789 р.), чотири малі: в Ніжині (1789 р.), Стародубі (1790 р.), Глухові (1790 р.) та Погарі (1800 р.). Цією реформою було запроваджену систему 4-річного навчання у гімназіях під опікою університетів. Важливою інновацією в складі навчальної програми у головних народних училищах був курс методики навчання – «Спосіб вчення», свого роду педагогічно-методичний курс, який давав можливість після закінчення «головного» училища викладати у «малому»[52]. До малих народних училищ, окрім заснованих, належали церковно-приходські училища та школи, парафіяльні та сільські училища, приватні та недільні школи. Складовою програми навчального курсу початкових народних училищ був церковний спів з поміткою «там, де викладання його буде можливим» (*пер. Авт.*) [179]. Гімназіями Сіверщини опікувався створений у 1805 році Харківський університет, що стало поштовхом до появи нових традицій в хоровій освіті краю. Так, і в чоловічих і в жіночих гімназіях викладали спів, але вже російською мовою та світського спрямування. Хорове виконавство відійшло на другий план, в шкільній програмі домінували твори російських композиторів. Завдяки реформі, освіта стала більш доступною для жінок, таким чином змістивши вектор з домашньої необов'язкової складової частини виховання на культуротворчий фактор загальнонаціонального еволюційного процесу. Нижчою ланкою освіти були міністерські училища, які були складовою ланки початкової освіти. Їх переважна більшість була зосереджена в Конотопському та Остерському повітах, що значно погіршувало загальний рівень освіти краю. Але варто зазначити про обов'язкове навчання нотній

грамоті та церковному хоровому співу, що було вельми важливо в тогочасних умовах тотальної русифікації. Таким чином ще з XVIII ст. на Чернігівщині почався стрімкий занепад української мови, освіти, музики та культури вцілому.

Великим поштовхом до відродження та розвитку освіти на Сіверщині у II половині XIX століття став ряд реформ – аграрна 1861 року, земська та освітня 1864 року, реформа міського самоврядування 1870 року. Ці реформи були спрямовані на модернізацію системи управління, громади наділялись більшою владою та отримували кращі можливості задля вирішення нагальних потреб населення. Земства, як виборний орган, покликані були захищати інтереси громадян, що мали право голосу, до яких належали землевласники (дворяни, духовенство, міщани, підприємці, селяни), тим самим сплачуючи податки. Завдяки земській реформі земства отримали змогу засновувати навчальні заклади, тим самим збільшуючи кількість освічених українців. Так, згідно зі статистичними даними, тільки в одній Чернігівській губернії за 28 років (1869-1897рр.) кількість земських шкіл збільшилась з 53 до 584. Це дало змогу наприкінці XIX століття створити одну з найбільших мереж навчальних закладів на Лівобережжі України [198]. Натомість кількість церковно-парафіяльних шкіл зменшувалась, чому передували наступні причини:

- у земських школах був більш розширений освітній курс, що включав в себе вивчення гуманітарних дисциплін;
- професійні молоді викладачі, на відміну від церковних дяків;
- використання сучасніших методів навчання (наочних матеріалів, підручників та посібників);
- доступність та зручне розташування;
- безкоштовне навчання (для певних верств населення) [22].

Таким чином ряд реформ II половини XIX століття сприяв формуванню нових та відродженню забутих освітніх та культурних осередків. Більшість з

них успішно функціонують і сьогодні, являючись фундаментом культурно-мистецького простору Сіверського регіону. Вбачаючи в них важливу формотворчу функцію, ми розглянемо їх більш детально.

За сприяння відомого українського мецената, Миколи Терещенка уродженця міста Глухів у 1874 році було відкрито Глухівський учительський інститут. Це був перший вищий навчальний заклад на території Лівобережної України, та шостий на території російської імперії (на рівні з Санкт-Петербургом, Москвою, Нижнім-Новгородом, Тбілісі і Феодосією). В інституті продовж трьох років готували викладачів для міських училищ, формуючи таким чином нову освітню еліту. З архівних документів бачимо перелік дисциплін, яким навчали майбутніх вчителів: Закон Божий, педагогіка та дидактика, російської та слов'янська (церковнослов'янська) мова, теорія словесності, логіка, математика (арифметика, алгебра, геометрія та тригонометрія) з методикою, географія з методикою, природознавство та фізика, чистописання, креслення та малювання, співи та музика, гімнастика [276]. Викладання здійснювалось російською мовою, що було продиктовано політикою «обрусіння» краю, спрямованої на подолання безграмотності та неписьменності серед українських селян. Окремо слід звернути увагу на обов'язкове навчання музиці та співам. Засноване на традиціях Глухівської школи придворних співаків, мистецьке виховання мало на меті всебічний розвиток студентів, але здійснювалось на зразках класичної російської музики [234]. Впродовж майже 150-річної історії Глухівський учительський інститут постійно розвивався та змінювався. Важливою подією в історії університету стало об'єднання інституту з Глухівською чоловічою гімназією, що стало основою системи безперервної освіти. Сьогодні Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка залишається одним з найбільших університетів Сіверщини, центром педагогічної освіти, виховуючи нові покоління педагогів. Унікальною особливістю університету були шість навчально-консультаційних пунктів в різних містах України: м. Бар,

м. Конотоп, м. Кременчук, м. Могилів-Подільський, м. Севастополь, м. Сосниця, м. Суми. До складу інституту входять Навчально-науковий інститут гуманітарної освіти, Інститут допрофесійної та післядипломної освіти, професійно-педагогічний коледж, що сприяє розвитку принципу неперервності освіти. Широка географія університету та наявність освітніх центрів під керівництвом провідного закладу є характерними рисами мистецької освіти регіону, які ми більш детально розглядаємо в наступному розділі.

Важливо зауважити, що Глухів, не зважаючи на своє розташування, має надзвичайно вагомe значення в контексті загальнокультурного розвитку регіону. Плідна методична робота, яка заохочувалась очільниками вчительського інституту, стала поштовхом до розвитку наукової думки, формування певної педагогічної школи, підвищенню вимог до студентів. Результатом цього процесу стала надзвичайно щільна концентрація навчальних закладів в цьому осередку, зокрема, на початку ХХ століття в Глухові діяли: вчительський інститут, чоловіча та жіноча гімназії, 2-річні педагогічні курси, 3 міських училища, 4 міських приходських училища, 3 церковно-приходських училища, жіноче початкове училища та ремісниче училище ім. М. Терещенка [235]. Така розгалужена система навчальних закладів свідчить про стрімкий розвиток педагогічної справи в регіоні, яка стала однією з провідних тенденцій в культурно-мистецькому просторі України.

Початок ХІХ століття ознаменований зародженням одного з найбільших осередків мистецької освіти регіону – Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, який почав свій шлях у 1805 році як Гімназія вищих наук князя Безбородька. Майстерна дипломатична діяльність світлішого князя, канцлера Олександра Андрійовича Безбородька, уродженця Глухова, сприяла його стрімкому просуванню по службі, що в результаті стало запорукою його успіху. Отримавши за свої здобутки кріпосних селян, землі та гроші князь збудував маєток в м. Ніжин на правому березі річки Остер який став основою для майбутнього університету. Родина Безбородьків тривалий час після смерті

Олександра Андрійовича продовжувала підтримувати гімназію, завдяки старанням його брата, Іллі Андрійовича Статут гімназії був прирівняний до академічного, що ставило високу планку для абітурієнтів та випускників. Ще один представник роду граф О. Г. Кушелєв-Безбородько подарував гімназії близько 1900 томів наукових праць тим самим заклавши фундамент для фонду наукової бібліотеки університету. Процес розвитку та становлення Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя став провідною темою в науковій діяльності Олени Анатоліївни Кавунник, яка досліджує мистецьке життя Ніжина з точки зору культурної регіоналістики як складової Чернігово-Сіверського регіону [118, 119, 120]. Сьогодні Ніжин є одним з провідних центрів музичного життя регіону, своєрідним культурно-освітнім хабом, в якому зосереджена педагогічна і виконавська складові хорового мистецтва Сіверщини. Особливістю навчального процесу в галузі мистецької освіти є принципи неперервності освіти та комплексного естетичного виховання, що реалізовані завдяки Ніжинській дитячій музичній школі, Мистецькій школі при Ніжинському фаховому коледжі культури і мистецтв імені Марії Заньковецької, власне Ніжинському фаховому коледжу культури і мистецтв імені Марії Заньковецької та Навчально-науковому інституту мистецтв імені Олександра Ростовського у складі факультету педагогіки, психології, соціальної роботи та мистецтв Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя [119].

Деякий час роль культурно-освітнього осередка педагогічної освіти Сіверщини на початку XIX століття відіграло одне з найпівнічніших міст України – Новгород-Сіверський. Злагоджена професійна діяльність викладачів навчальних закладів Н-Сіверська стала формотворчим фактором мистецького середовища краю початку століття. Відкриття першої на Лівобережній Україні чоловічої гімназії заклало міцний фундамент педагогічних традицій краю, які продовжив пансіон благородних дівичь, відкритий у 1826 році. З часом до Новгород-Сіверська був переведений Стародубський платний жіночий пансіон,

який пропрацював до 1851 року. Надзвичайно великий інтерес дівчат до навчання зумовив необхідність відкриття у 1879 р. жіночої прогімназії, яка у 1889 році була реформована в гімназію, спочатку 7-річну, а з 1915 року – 8-річну, тим самим зберігаючи принцип неперервності освіти. Випускниці отримували педагогічну освіту та право викладати у початкових школах чи гімназіях, відмінниці набували звання домашньої наставниці. Важливо зауважити, що обов'язковими предметами у гімназії була музика, малювання та танці, але іспити з них не складали, акцентуючи увагу на знанні мов та Закону Божого. Цікавою рисою, яка характеризує толерантне ставлення викладачів було звільнення від складання іспитів з Закону Божого дівчат не християнського віросповідання [118]. В чоловічій гімназії музика та співи мали другорядне значення, головним професійним спрямуванням була військова справа. З приходом радянської влади на територію Сіверського краю жіноча гімназія була реформована у єдину трудову школу зі спільним навчанням хлопців та дівчат, чоловіча гімназія – у трудову дев'ятирічку. Мистецькій освіті належна увага не приділялась, лише завдяки старанням викладача географії та музики Петра Івановича Богуславського у 1933 році в єдиній трудовій школі був організований хор та струнний оркестр. В 1931 році з Могильова-Подільського в Новгород-Сіверській був переведений фаховий педагогічний коледж, який у 1935 році об'єднали з Ніжинським педтехнікумом у єдиний Новгород-Сіверський педтехнікум з двома відділеннями – українським і російським, а вже за рік реорганізували у педагогічне училище ім. К. Д. Ушинського. Таким чином педагогічний напрямок в освіті Сіверщини тривалий час залишався домінуючим, що зумовило процес формування регіональної педагогічної школи. Після ряду реформацій училище було закрито, а в його приміщенні розмістилась школа-інтернат, яка мала свій духовий оркестр та хор [118]. Сьогодні хорові традиції продовжують в рамках позакласної роботи в Новгород-Сіверській державній гімназії ім. К. Д. Ушинського та гуртковій роботі Новгород-Сіверського районного будинку дитячої та юнацької

творчості, що на даний момент має переважно аматорський характер та, на жаль, не несе великого змістовного навантаження в межах культурно-мистецького простору регіону.

Реформаційні освітні процеси у 1805 році стали причиною реорганізації Головного народного училища (1789) в Чернігівську чоловічу гімназію. Демократичний підхід до освітнього процесу дозволяв приймати на навчання учнів всіх станів та звань, що сприяло розширенню та збільшенню кількості класів.

Найбільшим музично-хоровим осередком Сіверського краю був і сьогодні залишається Чернігів. Зосереджуючи в собі величезний творчий потенціал багатьох мистецьких колективів міста, обласний центр став акумулюючою складовою хорового виконавства України. Початок відродження та розвитку хорових традицій припав на етап активної розбудови міста на початку XIX століття.

Одним з перших початкових музичних навчальних закладів стала Чернігівська дитяча музична школа №1, яка біла відкрита 1 січня 1908 року як Музичні Класи Чернігівського відділення Російського музичного товариства. На той час мистецька освіта вже набувала характерних «уніфікаційних» рис масової освіти московської імперії, у зв'язку з чим навчання проводилося за програмами та навчальними планами, розробленими РМТ. Перший набір склав 32 учні, які навчалися в класах гри на фортепіано, скрипці, віолончелі, духових інструментах. Програмою було передбачено хор, ансамбль та оркестру, спеціальної теорії та вокалу, а також викладання предметів теоретичного курсу. Важливо зауважити, що викладання у школі проводилось двома мовами – українською та російською, що було пов'язано з російськомовними навчальними програмами та поганим володінням російською учнями. Музична школа стала одним з перших професійних музичних осередків міста, організувавши з числа викладачів та вихованців концерти камерного та симфонічного оркестрів з метою пропагування класичної музики [67]. 3

приходом радянської влади у 1928 році музична школа, як єдина фахова в місті Чернігів набула міжокружного значення [265]. Після визволення міста вона однією з перших навчальних закладів відновила роботу, набравши на навчання 58 учнів.

Чернігівська музична школа №2 імені Є. В. Богословського, заснована в 1969 році, не маючи власного приміщення, на відміну від Музичної школи №1, розміщувалась у трьох навчальних аудиторіях Міського палацу піонерів [62]. Відкриттю школи передувала активна розбудова міста та необхідність дотримання принципу доступності навчання, реалізована завдяки Петру Михайловичу Половцю – першому очільнику школи. Початково, викладачами новоствореного навчального закладу були 8 фахівців, серед яких Тамара Проценко та Михайло Легкобит, провідні музиканти міста, в школі навчалось 55 школярів. Високопрофесійна діяльність П. Половця сприяла тому, що у 1979 році школі було надано окреме приміщення, давши змогу збільшити контингент учнів до 165 чоловік. Очоливши школу у 1983 році Михайло Іванович Легкобит зосередив свою увагу на відродженні хорових традицій регіону, які складають фундаментальну частину мистецького простору Сіверщини, значно розширив географію закладу, став одним з ініціаторів відкриття хорових класів при ЗОШ міста.

Вбачаючи необхідність у професійних хорових диригентах в багатьох губернських центрах починають відкриватись музичні училища.

Важливим етапом у процесі формування професійної вокально-хорової освіти Сіверщини стало відкриття у 1836 році Київського інституту шляхетних дівчат та запровадження фахової «Програми музичного курсу в інститутах Відомства закладів Імператриці Марії» [62]. Цією програмою вперше на професійному рівні розкрито основні положення музично-педагогічної освіти, визначена мета їх вивчення. Відповідно до програми музичного курсу, якому відведено 12 годин на тиждень, 4 години виділялось на опанування гри на музичному інструменті і 8 годин на хоровий і церковний спів. Після опанування

повного курсу, розрахованого на 6 років, вихованки отримували право викладати музичний курс в гімназіях та початкових школах, продовжуючи та поширюючи педагогічні традиції інституту шляхетних дівчат [181].

Якісно новим етапом у формуванні фахової музично-педагогічної освіти, зокрема хорової стало вкриття навчальних закладів педагогічного спрямування, зокрема Глухівського (1874) та Чернігівського учительських інститутів (1916). Становлення та формування Глухівського учительського інституту стало зразком для інших вищих педагогічних навчальних закладів краю, зокрема прототипом для Чернігівського інституту. Стикнувшись з величезними труднощами на початку роботи, зокрема відсутності необхідного приміщення, нестача методичної літератури, спеціалізованого обладнання, вже у 1919 році інститут випустив перших кваліфікованих викладачів і був реорганізований у педагогічний інститут [66]. З архівних джерел бачимо основні складники змісту музичної підготовки в інституті: хоровий та сольний спів, теорія музики, сольфеджіо, гра на музичних інструментах [67]. Вбачаючи гостру нестачу кваліфікованих викладачів, мережа педагогічних навчальних закладів на Сіверщині активно розширювалась, зокрема з відкриттям учительських семінарій у місті Чернігові та селищі Мглин, заснованої у 1903 році як Людмилинська жіноча семінарія. У 1919 семінарія реорганізована у педагогічні курси, у 1926 – педтехнікум, який став основою для відкриття Прилуцького гуманітарно-педагогічного фахового коледжу. Станом на сьогодні в коледжі не представлена музично-хорова підготовка що робить подальше дослідження цього осередка неактуальним в рамках проблематики нашого дослідження. Цікавим є факт відкриття двокласної учительської школи в селі Стара Басань Бобровицького району Чернігівської області [65], що свідчить про переосмислення тогочасною владою проблематики важливості розвитку освіти в провінційних населених пунктах.

Зважаючи на революційні події початку ХХ століття, відкриття учительських інститутів кардинально не покращило ситуацію з підготовкою

вчителів музики. В пошуках нових рішень, влада Чернігівською губернії сприяла організації при учительських інститутах підготовчих курсів, розрахованих на 2 роки (на відміну від 3-річного терміну навчання на очному відділенні). Важливу роль у підготовці вчителів співів та регентів відігравали Чернігівська духовна семінарія та Роменське духовне училище, на базі яких функціонували літні церковно-співацькі курси [61].

Важливою складовою культурно-мистецького простору було аматорське хорове виконавство. Мистецькі традиції, сформовані в стінах Гімназії вищих наук князя Безбородька в першій половині XIX ст. стали основою для формування ряду аматорських ансамблів та хорів, творчих об'єднань. Колективи камерного складу існували в багатьох навчальних закладах Сіверщини, зокрема у Історико-філологічному інституті, жіночих гімназіях. В рамках просвітницької діяльності в закладах проводились музично-літературні вечори, творчі зустрічі, на які запрошувалась інтелігенція, військовослужбовці [119]. Виконавський репертуар таких колективів був досить різноманітний, досить часто виконувались обробки українських народних пісень, зокрема М. Лисенка, М. Леонтовича, К. Стеценка. Традиційним концертним майданчиком для колективів були бали, на якому в рамках музичної програми грали оркестр, камерні інструментальні ансамблі, співали солісти та хори.

З початком функціонування на території України відділень Імператорського російського музичного товариства діяльність хорових гуртків набула більш регламентованого змісту. На межі XIX – початку XX ст. на території Сіверщини функціонували Ніжинське, Глухівське, Кролевецьке, Чернігівське музично-драматичні товариства. Підпорядковуючись у своїй діяльності вказівкам ІРМТ, товариства займались переважно просвітницькою діяльністю, виконавській залишаючи переважно другорядну роль. Керівник симфонічного оркестру Чернігівського музично-драматичного товариства і заснував у 1904 році Чернігівське музичне училище, яке працювало за навчальними програмами ІРМТ, розробленими для консерваторій [195].

Аналізуючи навчальні програми, зазначимо європейську орієнтованість навчання, зокрема у можливості обирати предмети з числа обов'язкових(допоміжних), переважно індивідуальне навчання, відсутність вимог до вступників (необхідно вміти тільки читати та писати). З відкриттям у 1907 році Чернігівського відділення ІРМТ, діяльність училища припинилась, а замість них завдяки клопотанню К. Сорокіна викрилися музичні класи. Не зважаючи на відсутність підтримки зі сторони влади та Головної Дирекції, незадовільний стан матеріальної бази та ряду інших проблем, музичні класи користувались достатнім попитом серед населення. У зв'язку зі зростанням інтересу до професійної музичної освіти, у 1911 році класи були реорганізовано у музичну професійну школу з єдино разовим стипендіальним забезпеченням, яка працювала за програмою середнього навчального закладу. Таким чином, ми визначили історичний аспект заснування Чернігівського фахового музичного коледжу ім. Л. М. Ревуцького [70, 140, 175, 322].

Діяльність Ніжинського музично-драматичного, на відміну від інших товариств Сіверщини, не була регламентована ІРМТ, що сприяло достатній свободі в репертуарній політиці та концертній діяльності. Це сприяло формуванню у Ніжині проукраїнського осередку, патріотичні погляди якого відмітив М. Лисенко, будучи в місті на гастролях з хором. Колектив товариства, на чолі з Ф. Проценко вбачав необхідність у вихованні естетичного смаку містян, тим самим організовуючи виступи студентського хору Київського університету (під керівництвом О. Кошиця), київського робітничого хору (під керівництвом Я. Калішевського), постановку театральних вистав, музичних вечорів [118].

У 1912–1917 роках музично-хорове життя регіону набуває певного пожвавлення, не зважаючи на загальнонаціональну тенденцію занепаду та творчого виснаження, викликану Першою світовою війною. Професійні та аматорські хорові колективи, зокрема хори навчальних закладів, храмів і церков беруть на себе важливу просвітницьку функцію. Давня освітньо-хорова

традиція церковної культури відроджується, реалізуючи принцип доступності та повертаючи церквам звання культурних осередків. Функціонуючи майже в кожному селі, церковні хори сприяють підвищенню рівня освіченості парафіян, формуванню естетичного смаку. У зв'язку з цим виникає гостра потреба у професійних хорових диригентах та регентах, для чого при монастирях відкриваються регентські курси [76].

Таким чином, у XIX на території Сіверщини функціонували навчальні заклади трьох рівнів, зокрема початкові школи, гімназії та учительські інститути. Кожен з закладів працював за програмою, затвердженою урядом, тим самим підпорядковуючись загальнонаціональній політиці в галузі освіти. Навчальним планом в закладах початкової освіти, зокрема у початкових та земських школах, на уроках музики обов'язковою була гра на музичних інструментах, вивчення теорії музики, сольфеджіо, спів у хорі. Навчання музики в гімназії становило частину естетичного курсу і було спрямоване на формування та розвиток загального естетичного смаку. Але зі звіту директора народних училищ Чернігівської губернії Я. С. Сущевського у 1880 р. бачимо незадовільний рівень забезпеченості викладачами співу та низький стан їх підготовки [185, 312]. Питання музичної освіти на Чернігівщині XVIII - XIX ст. ґрунтовно досліджує С. І. Матвієнко у своїй кандидатській дисертації, тим самим визначивши методичні підходи до означеної проблематики [184].

Активізація революційно-демократичного руху на території України стала поштовхом до розвитку народного хорового руху. Наприкінці XIX століття хоровий рух був досить неорганізованим і носив переважно аматорський характер, що змінилося у 1903 році з заснуванням у Львові «Спілки співацьких і музичних товариств» у 1907 року реорганізоване в «Музичне товариство імені Миколи Лисенка». Маючи на меті достойні ідеї відродження традицій, розширення співацького репертуару, обмін досвідом, покращення координації між колективами, музичне товариство відіграло надзвичайно важливу просвітницьку роль, сприяючи видавництву нотних

збірок, методичної літератури, підручників [20]. Саме ці підручники сформували методичні засади диригентської діяльності в учительських інститутах Сіверщини.

Місто Конотоп Сумської області стало одним з осередків освіти тільки на початку XIX століття з відкриттям ряду навчальних закладів – у 1812 році уїздного училища для дітей дворян, однокласного училища для заможних містян, однокласних приватних шкіл. На початку XX століття і місті відкрились залізничне технічне та комерційне училища, що було продиктоване стрімкою індустріалізацією регіону, зокрема побудовою залізниці Київ-Москва. Естетичному вихованню в новостворених закладах увага не приділялась, з огляду на фахову специфіку та відсутність спеціалістів. Тільки з післявоєнною відбудовою міста в Конотопі на базі будинку культури «Червоний металіст» з'явився хорівий колектив. Будучи індустріальним центром Сіверщини, хорове виконавство в місті носило виключно ідеологічний характер та було представлено художньою самодіяльністю.

Реформаційний процес, який розпочався у 1918 році став одним з найбільш руйнівних для музично-хорової освіти. Закриття приватних навчальних закладів, музичних шкіл, жіночих інститутів, реорганізація гімназій у школи та закриття музичних класів при них, знищення традиції домашньої освіти – це тільки частина культурної політики радянської держави, і як її результат еміграція талановитих музикантів та митців, зниження загального рівня музичної освіченості, занепад мистецької культури. Розробка нової єдиної системи загальної музичної освіти, яке здійснювалось впродовж наступних років, принципи демократизації та позбавлення елітарного підтексту в музичній освіті стали основними векторами нових освітніх програм. Саме в цей час сформувались основні напрямки вищої музично-хорової освіти, зокрема виконавський (відділи хорового диригування в консерваторіях) та педагогічний (музично-педагогічні факультети в інститутах та університетах).

Традиції меценатства на теренах сучасної України сягають своїм

корінням у глибоку давнину. Поняття благодійності, поруч із термінами «меценатство» та «добročинність», що протягом багатьох століть на Україні були невід'ємною складовою суспільного життя, сьогодні викликають жваву наукову дискусію. Так, О. М. Донік у своїх працях досліджує проблематику тотожності понять та розмаїття організаційних форм, але відсутність ґрунтовних наукових досліджень, наукові розвідки з питань становлення і формування інституцій благодійності досліджували Ю. І. Гузенко, С. І. Поляруш, Г. В. Степаненко. Важливими були біографічні дослідження родин Терещенків, Харитоненків, Семиренків, Лизогубів, спрямовані на вивчення персоналій підприємців, як важливої складової громадянського суспільства. Загалом, питання добročинності у вітчизняних дослідженнях характеризується фрагментарністю, а сама проблема розглядається з біографічної точки зору. Досі не складено цілісного уявлення про безпосередній вплив меценатства на культурно-мистецьке життя певного регіону що зумовлює актуальність нашого дослідження.

У сучасне поняття «благодійності» вкладається широкий зміст, що концентрує в собі високі моральні принципи та глибоке розуміння української ментальності. «Християнське вчення стало основою благодійності на українських землях» [73] – стверджує О.М. Донік, підтверджуючи вагому роль церкви у формуванні світоглядних принципів українців.

Звертаючись до вивчення традицій меценатства на Чернігово-Сіверщині ми повертаємось до козацької доби. За часів гетьманату Івана Мазепи (1687-1709) Чернігів був центром Чернігівського полку і, відповідно, найбільшим осередком культурно-мистецького життя Лівобережної України. Чернігівському архієпископу Лазару Барановичу, який мав майже необмежену владу, вдалося створити в Чернігові один з кращих просвітницьких осередків, перевівши з Новгород-Сіверська друкарню, школу та головним чином свою кафедру. А його послідовник, Іоан Максимович, маючи значну підтримку від Гетьмана Івана Мазепи та продовжуючи стратегію розвитку регіону, розпочав

будівництво ряду споруд: дзвіниці, монастирської трапезної та шкільних корпусів.

Активну участь у розбудові міста Чернігів брали родини Лизогубів, Розумовських, Полуботків, Дуніних-Борковських, акцентуючи свою увагу на відродженні духовних традицій регіону.

Проблема малодослідженості багатьох шляхетних родин України в сучасній науковій площині частково зумовлює проблематику даного дослідження в контексті історичного розвитку Сіверського регіону. Однією з таких родин є род Милорадовичів, зокрема діяльність останнього чернігівського полковника Петра Степановича Милорадовича. Одружившись у 1764 році з правнучкою Павла Полуботка Софією Семенівною Полуботок він став найбагатшою людиною в Україні, спрямувавши свою меценатську діяльність на розбудову міста. Продовжуючи традиції, закладені своїм батьком у вигляді відкриття за власний кошт загальноміського притулку, Петром Милорадовичем була відкрита церковно-приходська школа, яка стала першим навчальним закладом в місті [230]. Нащадки роду Милорадовичів, займаючи керуючі посади в Чернігівській губернії продовжували розбудовувати місто та прилеглі села, розвивати промисловість та інфраструктуру.

Василь Дунін-Борковський, чернігівський полковник, став одним з перших благодійників на Чернігівщині. Продовжуючи родинні традиції нащадок давнього шляхетського польського роду Дунінів гербу Лебідь зосередив свої сили на відбудові храмів м. Чернігів та прилеглих селах [339]. У XVII столітті на кошти В. Дунін-Борковського було відреставровано Спасо-Преображенський собор, Воскресенський та Благовіщенський храми, Успенський Єлецький та П'ятницький монастирі. Саме відновлення монастирів сприяло процесу відродженню освіти та більшій лояльності місцевих мешканців до польського шляхтича [33].

Стрімка русифікація та пізніша індустріалізація у XIX столітті вимагала

кваліфікованих викладачів, що сприяло розвитку освіти. Проблематика необхідності виховання кваліфікованих кадрів хвилювала не тільки московську державу, а і великих підприємців. Так, родина відомих меценатів Терещенків започаткувала просвітницький рух на землях Сіверщини, а такі міста як Глухів та Київ стали ключовими освітніми центрами регіону. Завдяки самовідданій праці Терещенків та безмежній любові до рідного міста починається відродження давньої слави Глухова. Не зважаючи на пожежу 1784 року та заборону Катерини II відбудовувати місто, родини Александровичів, Туманських, Марковичів, Маркевичів, Кочубеїв та інших активно допомагали у відбудові міста, зокрема завдяки родовим архівам і бібліотекам в садибах старшини навколо міста. На початку XVIII століття розпочав свою меценатську діяльність Артем Якович Терещенко, а його син, Микола Артемович, продовжуючи справу батька, став одним з найвідоміших меценатів України. Розуміючи важкий стан українського селянства, маючи високі духовні та моральні принципи, родина Терещенків, перш за все зосередила свою увагу на підтримці освіти та медицини. Це стало однією з причин зміни вектору розвитку з домашнього навчання на обов'язкову шкільну освіту, а провідною ідеєю стало виховання не лише християнина, а «високоморальної людини»[282]. Завдяки пожертвуванням родини Терещенків було відкрито, а пізніше реформовано, ряд навчальних закладів: початкові училища при Михайлівському та Андрушовському заводах, «Міське трьохкласне училище Федора Терещенка», 4-х класну жіночу гімназію та перший на території України учительський інститут та інші [126]. Зосередивши свою увагу на вихованні кваліфікованих кадрів у східній частині Сіверщини, Терещенки не забували і про столицю. Переїхавши до Києва, родина Терещенків постійно підтримувала чоловіче та жіноче училища, 1-шу, 2-гу, 3-тю, 4-ту та 5-ту чоловічі гімназії, жіночі Подільську та Фундуклеївську гімназії, Київське Олександрівське ремісниче училище, Рисувальну школу. Усвідомлюючи важливість безперервної освіти, Микола Артемович, Олександр Миколайович,

Іван Миколайович та його дружина Єлизавета Михайлівна брали активну участь у відкритті Київського політехнічного інституту, фінансово допомагали університету св. Володимира. Зважаючи на потреби тогочасного студентства, О. М. Терещенко був почесним членом Товариства допомоги нужденним студентам КПІ та заступником голови Товариства допомоги студентам університету св. Володимира, допомагаючи університетам вирішувати не тільки освітні, а і побутові проблеми. Але найвагомим внеском в розвиток музичної освіти та культури України по праву можна вважати діяльність О. М. Терещенко в складі дирекції Київського відділення Російського музичного товариства. Багаторічна плідна праця на посаді секретаря дала поштовх для нової традиції – племінник М. І. Терещенко та його дружина Є. В. Терещенко надали грошову допомогу для перетворення музичного училища в Київську консерваторію та заснування стипендії ім. О. М. Терещенка, таким чином підтримуючи талановиту молодь України. Усвідомлюючи важливість вищої освіти для тогочасного суспільства, Терещенки, загалом, стали засновниками десятка та покровителями сотні навчальних закладів на території не тільки своєї батьківщини – Сіверщини, а і всієї України. А давнє повітове містечко Глухів перетворилося на один з найбільших осередків освіти в регіоні.

Важливу роль серед меценатів Сіверщини займає член чернігівського комітету з поліпшення життя селянства Григорій Галаган. Дворянин за походженням, Григорій Павлович мав юридичну освіту та обіймав державні посади на Чернігівщини. Та найбільш плідною виявилась його благодійна діяльність. Успадкувавши величезні статки, Галаган перетворив свій маєток у Сокиринцях (Чернігівська область) у повноцінний мистецький центр. Так, літературні вечори відвідували Тарас Шевченко та Пантелеймон Куліш, які надихались чарівною природою Чернігівщини. Михайло Максимович та Володимир Антонович зупинялись в маєтку під час своїх етнографічних подорожей Лівобережною Україною. Важливу пропагандистську роль

відігравали музичні вечори, де постійним гостями були Микола Лисенко та Павло Чубинський. Саме вони, почувши думи у виконанні кобзаря Остапа Вересая сприяли викупу його з кріпацтва. В результаті, разом з ними Остап Вересай поїхав у «гастролю» до Петербургу, де виступав на засіданні Слов'янського благодійного комітету, Російського географічного товариства, в Музеї етнографії і старожитностей, у Петербурзькому залі Благородного зібрання. Зростаючий інтерес до української культури занепокоїв царську владу і кобзар змушений був повернутись до Сокиринців. Активна творча діяльність кобзаря стала поштовхом до розвитку кобзарської справи на Сіверщині та заснуванню фестивалю кобзарського мистецтва «Вересаєве свято», яке буде більш детально розглянуто у 3 розділі цього дослідження. Таким чином, ми спостерігаємо етап відродження традицій кобзарства, характерних для Лівобережної України, завдяки меценатській діяльності Г.Галагана. У спадок від мецената нам залишилися ряд заснованих ним навчальних закладів: ремісниче училище в Дехтярах, жіноча гімназія в Прилуках, Колегія Павла Галагана, Київська міська публічна бібліотека. Сьогодні ці заклади дбайливо зберігають надбання української культури та сприяють відродженню мистецьких традицій Сіверщини.

Історію розвитку культури Сіверського краю неможливо уявити без родини Тарновських – нащадків давнього козацького роду. Відомий промисловець і землевласник, уродженець Чернігівщини Григорій Степанович Тарновський став основоположником меценатства у своїй родині завдяки своїй матері – П. А. Почеки-Тарновської, від якої успадкував садибу у Качанівці [299]. Маючи нижчий дворянський титул камер-юнкера. Григорій Степанович майже все життя прожив в Петербурзі, паралельно завершуючи роботу над родинним маєтком – формуючи палацово-парковий ансамбль у тому вигляді, в якому він є зараз. Саме палац і став одним з важливих культурних центрів Сіверщини. Широке коло петербурзьких знайомих Г. Тарновського, величезна бібліотека та картинна галерея активно сприяли формуванню мистецького

осередка, в якому бували Карл Брюллов, Семен Гулак-Артемівський, Василь Жуковський, Віктор Забіла, Микола Гоголь. Найчастішим гостем був Тарас Шевченко, який на пошану господарю маєтку подарував одну з найвідоміших своїх картин – «Катерину», ілюстрацію до одноіменної поеми [297]. Племінник Григорія Степановича, Василь Тарновський-старший став продовжувачем благодійної справи свого дядька, отримавши його маєток у спадок. Він здобув чудову освіту у Ніжинському ліцеї князя Безбородька та Московському університеті, був професором російської словесності у Київському університеті св. Володимира, що сприяло налагодженню контактів з українськими митцями. Відтак, частими гостями Качанівки були М. Костомаров, П. Куліш, члени Кирило-Мефодіївського братства. Про масштаб цього мистецького осередку свідчать 608 автографів почесних гостей, серед яких М. Максимович, М. Глінка, Марко Вовчок, Д. Яворницький, І. Рєпін, М. Щепкін та багато інших. Для розуміння соціокультурних процесів суспільства кінця XIX століття важливо зупинитись на науковій діяльності Василя Тарновського. Маючи юридичну освіту, Василь Степанович уважно вивчав побут українського селянства, нормативно-правові документи з питань закріпачення, приймав участь у підготовці селянської реформи 1861 року, обґрунтовував свої ідеї в дослідженнях «Юридический быт Малороссии», «О делимости семейств в Малороссии», «О крепостном праве в России и необходимости устранения его». Така соціальна орієнтованість підприємців мала безпосередній вплив на світосприйняття митців та передувала появі мистецької течії реалізму, в чому виявляється вплив благодійної діяльності на культурну складову соціуму. Справу батька продовжив його син, Василь Васильович Тарновський – молодший, який зібрав одну з найбільших колекцій українських старожитностей, яку впорядкував у «Каталог украинских древностей», виданий в Києві у 1989 році [123]. Досліджуючи цей каталог, який налічує 863 одиниці, звертаємо увагу на декілька музичних інструментів – лише чотири бандури, зокрема бандура Гетьмана Івана Мазепи та бандура кобзаря Остапа Вересая «як

бандура одного з останніх українських кобзарів» [123]. З огляду на відсутність інших інструментів чи музичних творів в його колекції, на даний момент важко казати про великий інтерес Василя Васильовича до музичного мистецтва, що водночас не применшує його ролі у відродженні традицій Сіверського краю. Акцентуючи свою увагу та козацькій добі, Василю Тарновському вдалось зібрати унікальну колекцію експонатів, які у 1899 році стали основою фонду Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського.

Напевно, єдиним меценатом, чиєю допомогою був незадоволений митець є Максим Йосипович Парпура, уродженець Конотопа. Займаючись літературно-перекладацькою та видавничою діяльністю в Петербурзі, Максим Парпура видав за власний кошт поему І. Котляревського «Енеїда», яка потрапила до нього у вигляді рукописної копії. Автор сприйняв цю подію вкрай негативно, не зважаючи на високопрофесійний підхід видавця, про що свідчить наявний словник українських слів, включений до видання з метою кращого розуміння змісту твору. Будучи палким патріотом України, Парпура заповів витратити свої кошти на розвиток Чернігівської та Новгород-Сіверської гімназій, Харківського університету та Конотопської школи, тим самим підтримуючи розвиток української освіти [277].

За часів радянської влади добродійність і меценатство, зокрема, було визнано явищем класового, буржуазного суспільства. Починаючи з 1917 року розпочався стрімкий занепад меценатської традиції, невідворотний процес знищення автентичної української культури та насильницька трансформація у «селянську творчість». Тільки на початку 2000-х років традиції меценатства на Чернігівщині почали відновлюватись. Так, наприклад Чернігівське обласне товариство «Просвіта» імені Т. Шевченка має раду меценатів, яка покликана сприяти розвитку культури та мистецтва регіону, плідно співпрацювати з митцями, представляти інтереси краю на всеукраїнському рівні. Важливо відмітити заснований на Чернігівщині обласний конкурс «Благодійник року» імені меценатів Тарновських який відзначає найвідоміших меценатів регіону.

Яскравим прикладом меценатства нової формації є діяльність Сергія Тарути, який фінансував археологічні розкопки та реставрацію Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в Батурині, який сьогодні є одним з провідних культурно-історичних центрів Сіверщини.

Таким чином, традиції меценатства, закладені ще за часів козацтва продовжували підприємці, а сьогодні до них долучаються політики, громадські діячі та просто свідомі Українці. Спираючись на фундаментальні істини християнства, добродійність сьогодні набула масового характеру. І якщо раніше меценатство відрізнялось від благодійних справ мистецькою спрямованістю, то сьогодні кожен українець, який донатить на ЗСУ чи захищає Україну так само може вважатись меценатом, бо саме він допомагає зберегти українську культуру, зберегти національну ідентичність, як це робили відомі меценати на Сіверщині.

Таким чином ми можемо виділити найбільші міста регіону, в яких зосереджена культура краю, збережені автентичні традиції, розвинута мистецька освіта: Конотоп, Глухів, Кролевець, Ніжин, Путивль, Шостка, Чернігів, Новгород-Сіверський, Корюківка, Бахмач. Впродовж багатьох віків це були осередки передових ідей, інноваційних наукових відкриттів, місця ґрунтовних етнологічних досліджень, центри мистецької освіти. Недарма ці місця обирала українська інтелігенція для побудови своїх родових садиб та палаців. Ось лише деякі з них: Палац Розумовського, м. Батурин, Палац Тарновських, с. Качанівка, Палац Галаганів, с. Сокиринці, Палац Румянцева-Задунайського, с. Вишеньки, Садиба Лизогубів, с. Седнів, Кам'яниця Полуботка, смт. Любеч, Кам'яниця Кочубея, м. Батурин, Кам'яниця Лизогубів, с. Седнів, Палац Контратьєвих, Хотінь, Кияницький палац, с. Кияниця, Садиба поміщиків Кейкуатових, с. Бігач, садиба Огнієвських, м. Кролевець, садиба Рудзинських, м. Кролевець, садиба Олександровичів, м. Глухів, садиба Неплюєвих, м. Глухів, садиба генерала М. І. Драгомирова м. Конотоп.

Висновки до першого розділу

В першому розділі дисертаційного дослідження нами було визначено методологічну та теоретичну основу дослідження, ряд категорійних понять, на яких базується наукова складова праці. З огляду на пророблену джерельну та методичну базу, поняття традицій музично-хорової освіти в контексті сучасного мистецького простору України набуває нових сенсів. Принципи та форми освіти, які заклали фундамент мистецької освіти на території України, переосмислились та синтезувались з сучасними технологіями, спираючись на процес розвитку наукової та педагогічної думки, таким чином сприявши формуванню нового підходу до процесу освіти. Проте фундаментальні засади хорової освіти, зокрема опора на духовні християнські та народно-пісенні побутові традиції стали провідною рисою у розробленій сучасній системі музично-хорової освіти. Таким чином, у сучасному розумінні «традиції» становлять опору, незламні постулати, принципи, на які нашаровуються сучасні підходи, новітні тенденції, інноваційні технології, знімаються та замінюються іншими з огляду на потреби суспільства. Саме на традиціях базується національна свідомість та культурна ідентичність, що становить основу для формування політики держави в галузі культури, освіти і науки як основного формотворчого органу

Дослідження етимології походження слова «сівер» дозволило нам визначити ореол розселення племені сіверян, традиції і побут яких стали основою для формування як регіональних так і всеукраїнських хорових традицій. Зокрема важливого значення набула ідея взаємозалежності назви племені та природного явища «сильного вітру», з якого походить назва регіону, в той час як географічне розташування дослідженої території відіграє другорядну роль.

Активний процес формування та розвитку музично-хорової освіти Сіверського краю, який розпочався з прийняттям християнства заклав фундамент для традицій музичної культури України. Зазначаючи значного впливу

зовнішніх факторів, зокрема часта зміна влади, загарбницькі війни, політика тотального знищення культурних надбань українців, притаманна періоду правління Катерини II та Петра I, надзвичайно агресивна, тоталітарна та абсолютно жорстока по відношенню до українців, заклала основи для поняття культоциду як процесу, спрямованого на знищення культурних надбань та традицій певної нації. Детальний аналіз цього процесу дав нам змогу запропонувати нове поняття «культоциду» для визначення ряду дій, характерних для владних інституцій загарбницьких народів, які, маючи на меті поневолення народу, пригнічували національну свідомість та підмінюючи поняття самоідентифікації уніфікацією цілеспрямовано знищували не тільки мову, створили лінгвоцид як окреме культурологічне явище. Розвиваючись в надскладних умовах останні 300 років українська культура не тільки дбайливо зберегла свої традиції, а і увібрала в себе і трансформувала у нові явища фактори впливу культур інших народів.

Музично-хорові традиції освіти Сіверського краю, розташованого на перехресті культур, являють собою унікальний синтез української народної та європейської культур, що робить його сьогодні одним з найбільших мистецьких центрів України.

РОЗДІЛ 2

КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ МУЗИЧНО-ХОРОВОЇ ОСВІТИ СІВЕРСЬКОГО КРАЮ

2.1. Розвиток хорових освітніх традицій Сіверського краю.

В даному підрозділі ми більш детально зупинимось на аналізі особливостей культурної політики України за часів незалежності (1991 р. — дотепер) як визначника та генератора позитивних видозмін (перетворень) у галузі хорового мистецтва. Зважаючи на обширну нормативно-правову базу нами було проаналізовано положення Основ законодавства України про культуру (чинність 1992 – початок 2011 рр.) та їх « правонаступника» — Закону України «Про культуру» № 2778 – VI від 14.12.2010 р. (ред. від 04.12.2021 р.) на предмет концентрації політичного курсу встановлення та забезпечення хорової автентичності сіверського регіону. В рамках цього дослідження важливо було здійснити дослідження освітньо-наукової, літературно-театральної, музикально-кінематографічної та інформаційної культури незалежної України як координаторів формування та розвитку хорового мистецтва. Феномен генерації вітчизняної течії аматорського хорового мистецтва як способу колективно-хорового збагачення музичного розмаїття України у період 1991 р. — 2005 р. був культуротворчим фактором в мистецькому просторі часів незалежності.

Відправною точкою для побудови нової системи освіти, яка триває дотепер стало затвердження у 1993 році Державної національної програми «Освіта» [249], яка визначала «формування національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, бажання працювати задля розквіту держави, готовності її захищати» [Там само] як одним з основних завдань освіти. Генерація культурної автентичності в умовах незалежності є тривалим політико-національним процесом. Особливості формування культурної політики України в цей період визначаються Законом України «Про культуру» № 2778 – VI та до 2011 р. — Основами законодавства України про культуру. Хорове мистецтво, як музикознавчий феномен сьогодення

та «конструктор» культурної тотожності, потребує аналізу у світлі розвиткової типології в умовах проголошення незалежності та подальшого державотворчого розвитку України.

Висвітлення основ вітчизняної культурної політики України крізь призму розбудови хорового мистецтва в період незалежності є предметом науково-дискурсних обговорень вітчизняних теоретиків-дослідників. Важливими у висвітленні цього питання є наукові дослідження П. Андрійчука, О. Фрайт, Ю. Медведика, Т. Андрусишин, Х. Голубінки та ін..

Виклад основного матеріалу. Розвиткові передумови екстраполяції музично-хорового мистецтва незалежної України було закладено Основами законодавства України про культуру від 1992 р. [223] (далі — Документ). Зокрема, ст. 16 та ст. 17 Документу визначала пріоритет реалізації освітньо-культурних прав громадян шляхом, зокрема, музично-хорового викладання та здійснення професійної творчої діяльності у музично-творчій та інших видах діяльності. Нормативний акт втратив чинність у 2011 р. — його замінив Закон України «Про культуру» № 2778 – VI, чинний дотепер (далі — Закон № 2778 – VI) [92].

Відтак, Законом № 2778 – VI визначається правовий конгломерат культурної діяльності та здійснюється сегментована регуляція суспільних відносин щодо культурної творчості, спадщини тощо. Новацією варто вважати ст. 18 Закону, що передбачає розвиток мистецької аматорської справи як елементу громадянського дозвілля.

Однак, сам феномен «аматорського хорового мистецтва» виник в Україні набагато раніше — у другій половині ХХ ст., ставши потужним концептуалізатором культурного розвитку незалежної України. Як зазначає П. Андрійчук, роль аматорського народного хору у формуванні вітчизняної музичної тотожності виражено у розкритті мелодичних можливостей учасника, пошукові «фольклорної» творчості, студентських та навчально-обрядових ініціатив тощо [6]. Автор відзначає, що подібна контраверсія — прийняття Закону

№ 2778 – VI як регулятора аматорського хорового фольклору далеко опісля його (аматорського мистецтва) фактичної появи — проблема історичного, нормативного та творчого ототожнення хорового мистецтва України як самоврядної культурологічної «зброї».

Водночас, факт та феномен пісенного багатства українства повинен визначатися шляхом власне «культурної», а не нормативно-правової спадкоємності. Висловлюючись з цього приводу, Н. Цюпа відмітила, що авторство — соціокультурний феномен, котрий спрямовує хорове мистецтво у русло автентичності, звичаєвості та «контрастної вирізняльності» [314].

Таким чином, варто говорити про роль культурної політики України як подекуди допоміжного, проте не основного кластеру творчого ототожнення вітчизняної народності. Доцільно відзначити, що принципового значення від 1991 р. набула «свобода творчості» — репертуар став аідеологічним, творчо відкритим та «національно» забарвленим. Прикладом слугує створення В. Полевиком у 1990 р. аматорського хору «Спадщина», що за часів незалежності — у 1992 р. — отримав статус народного. Спеціалізація хору — українські народні пісні, широка комплектація (вікові, професійні категорії співаків) та репертуарне розмаїття, що заснована на тенденціях фестивального та конкурсного аматорсько-хорового мистецтва незалежної України. Аналогічний творчий здобуток для хорового українства зроблено Б. – Ю. Янівським, котрим за часів незалежної України внесено вагомий вклад до експансії вітчизняної культурної тематики до США, країн Європи, Далекого Сходу тощо) [50].

Яскравими прикладами вітчизняного аматорського хорового мистецтва варто визнати місцеві хорові фестивалі. Серед найвідоміших — «Пісенні візерунки» (2007 р.), фестиваль ім. Г. Верьовки, згаданого В. Полевика та ін.

Цікаву, та, водночас, неоднозначну тематику дослідження вітчизняного хорового мистецтва крізь призму гендерної стереотипізації запропонувала Т. Андрусишин [7]. Відповідно до ст. 3 Основного закону — Конституції України

(далі — КУ) — людина та її природні права визнані вітчизняним правотворцем найвищою соціальною цінністю. Зазначена конотація знаходить продовження у ст. 24 КУ, що презюмує всевимірну рівність прав та свобод людини і громадянина. Посилаючись на дані нормативні «вашингтони», авторка відзначає, водночас, відсутність прямих критеріїв встановлення рівності між жінкою та чоловіком-диригентами, чим ставить під частковий сумнів апропріативність суспільного сприйняття та нормативного (культурно-політичного) регулювання хорового мистецтва в Україні як елементу побудови національної свідомості та способу нівелювання стратифікованого, умовно визначеного та згрупованого суспільства.

Крім того, права митців хорового мистецтва не є нормативно визначеними — ані Основами законодавства України про культуру (раніше), ані Законом України «Про культуру» № 2778 – VI не окреслено специфіку охорони суб'єктивних можливостей творця. Існує узагальнена згадка щодо прав громадян України у сфері культури (зберігання, розвиток, примноження, обрядово-звичаєве укорінення творчих ідей) у ст. 10 Закону № 2778 – VI та положення щодо забезпечення прав інтелектуальної власності на твори фольклорної, хорової та ін. творчості (ст. 6 Закону № 2778 – VI), що, однак, жодним чином не індивідуалізують творчо-авторську складову створення пісенних композицій.

Як наслідок — в Україні існують проблеми соціального (роль жінки та чоловіка у створенні об'єкту музично-хорової творчості) та ідеологічно-правового (нечіткий статус митця-диригента як суб'єкта створення твору хорового мистецтва — результат трактування Закону України «Про культуру» № 2778 – VI та нині нечинних Основ законодавства України про культуру від 1992 р.).

Водночас, нерозкритим залишається питання феномену суспільства незалежної України як форматора ідей «хорового розвитку». На думку І. Хлебосолова, культурний пріоритет — обопільно-сумісна справа (компетенція) держави та народності (соціуму). Процес очікуваного державотворчого стрибка (1991 - 1996 рр.) в Україні не досяг показників успішності у культурній сфері —

першочергово, через низький рівень соціальної, творчої та ідеологічної свідомості населення [307].

Подібний феномен можна вважати наслідком «технократизації» України та її популяції у період 1917 — 1991 рр. (Радянський Союз), де теорія цехового устрою та використання культурного ресурсу в інтересах Союзу превалювала над наданням карт-бланшу для індивідуально-державного розвитку окремих держав у історико-культурному, музично-пісенному та мовному сегментах (зазначений розвиток подій був не вигідним для соціалістичної ідеології).

Надконтекстного значення за таких умов набуває позиція О. Кравченко щодо негативного запозичення ідеологічних основ «радянськості» у сучасне культурне середовище. Мистецтво, культура, пісенність та фольклор у період 1917 – 1991 рр. розглядалися як «управлінський потенціал», за допомогою котрого влада спрямовувала власні сегментарні дії. Трансформація подібної філософії в умовах сучасної України, на думку автора, означає використання вітчизняних культурних здобутків задля «штучного» формування національної свідомості. Подібний підхід є непослідовним та декларативним, а, отже, не кореспондує узагальненим уявленням про Україну як осередок законності, гуманізму, соціальності, правового верховенства та реалізації природних та похідних прав та свобод індивіда [147].

Досліджуючи тенденції культурної політики України періоду незалежності як культуротворчий фактор розвитку хорового мистецтва ми визначили, що проблеми хорового мистецтва сучасної України мають реверсивне підґрунтя. Продовжуючи дану думку, В. Малімон відмітив, що недосконала нормативна база є чинником гальмування культурного розмаїття держави. Окрім того, процес хорової творчості має не лише пісенно-вимірний, але організаційно-розпорядчий (формальний) підтекст генерації. Надбання, отримані Україною станом на 1991 р. — суто культурний актив. Незалежність стала перевіркою владно-урядового апарату України на встановлення та послідовне слідування окресленому державному курсу — та виявила стандартні проблеми на кшталт бюрократизації,

недостатніх обсягів фінансування, подекуди — корупційної складової та аспекту інфраструктурно-технічної нестабільності [179].

Слушним видається твердження О. Задихайло щодо предметно-практичної недосконалості функціонування вітчизняних закладів культури. Хорове мистецтво не розвивається «самостійно». Натомість, державна цільова допомога мистецьким проектам, відзначає авторка, страждає від недостатнього рівня структурної оптимізації органів владно-урядової компетенції у сфері культури (Мінкульт та його структурні підрозділи). Окрім того, дослідниця вважає необхідним внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» відносно компетентної видозміни обов'язків закладів культури із статично-декларативних до «культурно спрямованих» [84].

Диверсифікованим, водночас, видається т. зв. «оприлюднення» сучасної культури України — бізнес-пісенні ініціативи із вищим фінансово-ціновим потенціалом пріоритезуються владою порівняно із обрядово-хоровими, автентичними пам'ятками музичного мистецтва. Варто відмітити, що вільність та свобода творчості (ст. 7 Закону України «Про культуру») в умовах сьогодення наділені декларативно-теоретичним змістом, що стереотипізує відносини формату «влада-мистецтво» в умовно-правовому сегменті, водночас не надаючи народно-пісенним спілкам достатніх джерел та інструментаріїв експансіювання власної творчості на національному та зовнішньому рівнях.

Таким чином, проблема розвитку хорового мистецтва незалежної України є багатоскладною — серед основних «прогалин» фігурує непослідовне держуправління, соціокультурна несвідомість, бюрократизація державних ланцюгів (законодавець — Мінкульт та місцево-самоврядні підрозділи — соціум — виконавці), надання пріоритету приватному медіабізнесу та низький рівень сприйняття реформ децентралізації як передумова гальмування «культурної» незалежності пісенних спілок, хорів, ансамблів, аматорських хорів тощо.

Додаткова проблема — суто культурний простір незалежності України. Наукова думка відмічає його строкатість, неоднорідність, багатогранність. В першу чергу, подібному набору історико-тотожних символів необхідне ефективне та послідовне державне спрямування. Власне, хорове мистецтво знаходиться у стані прямої залежності від творчих тенденцій — останні, починаючи із 1992 р., знаходяться у стані «постійної трансформації», про що свідчить стале функціонування морально зношених, застарілих Основ законодавства України про культуру упродовж майже двадцяти років — до початку 2011 р. Окрім того, як слушно підмічає В. Карпов, окремі сегменти (галузі) вітчизняного культурного середовища не є нормативно регульованими, що спричиняє проблематику пострадянського декларативного управління «згори донизу», і, як наслідок, втрата творчої ефективності [122].

Надалі вбачається доречним розглянути спроби позитивного державотворчого укорінення національних ідей, розвинуті в умовах Євроінтеграційних перетворень (2014 рр. — дотепер), що чинять опосередкований вплив, зокрема, на сферу пісенно-хорового мистецтва сучасної України як субскладової загальнокультурного національного середовища.

Першими спробами створення дієвого апарату культурного регулювання часів незалежної України можна вважати укладення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС від 21.03.2014 р. (далі — Документ), відповідно до якої двостороннє збереження культурної спадщини є прямим обов'язком держав-підписантів Документу.

Як продовження даної ініціативи, часткові передумови до розбудови пісенно-хорового культурного середовища було здійснено у 2015 р. — Концепція нової національної культурної політики України (далі — Концепція), розроблена ГО «Центр культурного менеджменту» за підтримки Європейського Союзу, Національного фонду демократії (National Endowment for Democracy) в рамках проекту «Культурний код Східного партнерства». Серед основних ідей вітчизняної культурно-хорової політики України Концепція виокремила

просування української мови та забезпечення її функціонування як єдиної державної, культурної та побутової (своєрідного «історико-етнічного» та «національно свідомого» кордонів); формування поваги українців до власного походження, громадянства, соціального статусу як жителя незалежної, суверенної, правової держави — та, відповідно, увіковічення зазначених поглядів у текстах, музиці, творчості; освітнє, навчально-наукове, сімейне пропагування мовно-культурної політики як інструменту національної тотожності тощо [139].

Після того, Президентом України П. Порошенком було підписано надважливий нормативний документ — Закон України «Про функціонування української мови як державної» № 2704-VIII від 25.04.2019 р. Одним із завдань нормативно-правового акту, відповідно до Преамбули, є забезпечення мовно-культурної ідентичності та основних громадянських тенденцій. Відповідно вищезазначеної логіки, хорове мистецтво незалежної України підлягає державно-розвитковому пропагуванню на умовах національного самовизначення. Подібний феномен носить конституційний характер — адже державна мова, як і Основний закон, є національно-безпековим, культурно-етнічним та соціально-публічним елементом державотворення [100].

Заключним нормативно-правовим документом, що прямо впливає на створення бажаного алгоритму соціально-національного усвідомлення, є Розпорядження КМУ № 474-р від 19.05.2021 р., яким підтверджено урядово-управлінські наміри сформувавши «виключно національне мовне та культурне середовище» на території України до 2030 року, забезпечивши статус української мови як офіційної, суспільної та побутової на засадах єдиноначальності. Для вітчизняного хорового мистецтва подібні перетворення є ключем до перепрофілювання власного статусу із розважально-обрядового до національно-символьного [267].

Таким чином, вплив культурної політики незалежної України на розвиток вітчизняного хорового мистецтва можна визначити як контраверсійний та перспективний водночас.

Профільна нормативна база — Основи законодавства України про культуру 1992 р. та Закон України «Про культуру» № 2778 – VI багато у чому повторюють радянську риторичку щодо статусу, місця та ролі пам'яток мистецтва (в т.ч., хорового) у національних кластерах творчої тотожності, подекуди залишаючи декларативні тенденції «ланцюгово-бюрократичного» управління (законодавство — Мінкульт та профільні органи — соціум).

Соціальне сприйняття національної хорової культури незалежної України, особливо у період 1991 р. — 1996 р. залишало бажати кращого внаслідок «негативного правонаступництва» населення насаджених соціалістичних підходів. Наслідком стала відсутність культурної свідомості як самоврядного національного феномену.

Відмічено, що диверсифікованим, водночас, видається т. зв. «оприватнення» сучасної культури України — бізнес-пісенні ініціативи із вищим фінансово-ціновим потенціалом пріоритезуються владою порівняно із обрядово-хоровими, автентичними пам'ятками музичного мистецтва. Додано, що вільність та свобода творчості (ст. 7 Закону України «Про культуру») в умовах сьогодення наділені декларативно-теоретичним змістом, що стереотипізує відносини формату «влада-мистецтво» в умовно-правовому сегменті, водночас не надаючи народно-пісенним спілкам достатніх джерел та інструментаріїв експансіювання власної творчості на національному та зовнішньому рівнях.

Додано, що феномен «аматорського хорового мистецтва» виник в Україні набагато раніше — у другій половині ХХ ст., ставши потужним концептуалізатором культурного розвитку незалежної України.

В той же час, процес Євроінтеграції (2014 р. — дотепер), підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС від 21.03.2014 р., прийняття профільного Закону України «Про функціонування української мови як державної» № 2704-VIII від 25.04.2019 р та подальше Розпорядження КМУ № 474-р від 19.05.2021 р. щодо пропагування та експансіювання єдиноначальності української мови як

державотворчого інструментарію створюють належний карт-бланш для розвитку феномену хорового мистецтва як національно-культурного багатства та творчого здобутку.

З огляду на досліджені нормативно-правові акти, якими у своїй діяльності керуються органи місцевого самоврядування, та відповідні структурні підрозділи, які виконують важливу формотворчу функцію, актуальності набирає їх практична складова. Саме закони та програми, розроблені фахівцями та запроваджені у навчальний процес з метою організації освітнього простору безпосередньо впливають на процес формування нових музично-хорових традицій України. В цьому процесі нормативно-правові акти відіграють декілька важливих ролей, зокрема сприяють уніфікації освітніх програм, що надзвичайно негативно впливає на формування безпечного освітнього середовища. З метою забезпечення виконання поставлених завдань в межах розроблених Програм, створюються нові музично-хорові та освітні традиції, з огляду на соціокультурні та державні процеси. Подальше пропагування, розвиток та удосконалення нових традицій відбувається завдяки функціонуванню творчих майданчиків – фестивалів, конкурсів-оглядів, концертів, які провадять свою діяльність під егідою відповідних владних інституцій. Аналізуючи проведену роботу, до програм розвитку та планів вносять корективи, спрямовані на збільшення взаємодії виконавців та аудиторії, забезпечення доступності до творчих заходів,

2.2. Особливості педагогічних засад сучасної хорової освіти Сіверщини.

Останнє десятиліття ХХ століття і початок ХХІ, що вже стали надбанням історії, у зв'язку з малою часовою дистанцією тільки починають осмислюватись у сучасній науці. Аспекти сучасних наукових пошуків пов'язані, зокрема з процесом формування музичної культури краю в контексті загальнокультурного розвитку обумовлені прагненням розглянути регіональні культурно-мистецькі явища, усвідомити загальні напрями і тенденції процесу, визначити причини і фактори, які скеровують цей процес. Зокрема, важливі ті, що визначають унікальність того чи іншого культурного осередку в площині загальнонаціонального культурного відродження.

Формотворчим документом, який визначав вектор процесу розвитку української культури стали «Основи законодавства про культуру», затверджені 19 лютого 1992 р. Верховною Радою України. Державна національна програма «Українська освіта в ХХІ ст.» та «Закон про освіту» стали логічним продовженням реформаційних процесів у культурно-освітньому законодавстві.

Початок 2000-х років характеризується активним реформаційним процесом в галузі освіти, науки і культури. Основним вектором в цьому процесі є ідея євроінтеграції, спрямована на побудову демократичного незалежного суспільства, відродження традицій класичної освіти та створення культурно-мистецького простору нової формації. В межах культурологічного дискурсу, викликаного стрімкими революційними змінами в національній свідомості, важливого значення набуває переосмислення освітньої галузі як засадничої в процесі виховання, що сприяє самоідентифікації.

Важливо зазначити, що сучасні соціокультурні зміни в суспільстві, пов'язані з певними глобальними потрясіннями сприяють зростанню зацікавленості у колі дослідників зазначеною тематикою, що утворює потенційно плідне середовище для наукових пошуків. Формотворчий процес становлення та

розвитку сучасної хорової освіти України, що в повній мірі відображений в діяльності освітніх осередків Сіверщини, дає змогу сформуванню цілісного уявлення про засадничий вектор хорового виконавства країни як складової національного культурно-мистецького простору.

У цій площині важливим є дослідження інституціональної природи професійної хорової освіти, детальний аналіз діяльності музичних шкіл та шкіл мистецтв, закладів середньої та вищої музичної освіти регіону, зокрема методичних принципів їх діяльності.

Відповідно до Закону України (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017р.) мистецька освіта включає початкову, профільну, фахову передвищу та вищу мистецьку освіту. Хорова освіта, як складник мистецької освіти підпорядковується нормативним актам та формується під їх безпосереднім впливом. Таким чином законодавчі акти стають одним із чинників, що впливають на традиції хорового виконавства і формують тенденції у культурній площині. Важливого значення у XXI столітті набуває самоосвіта, в більшості властива молодим фахівцям, спрямована на поглиблення знань та вмінь, розширення існуючої методичної бази та оволодіння новими технологіями, що вимагають умови сьогодення. Зупинимось на них більш детально.

За часів радянської влади весь навчальний процес в країні підпорядковувався загальнодержавним планам розвитку на певний період [46]. Вся державницька політика в галузі освіти і культури жорстко регламентувалась та контролювалась, що унеможливило індивідуальний розвиток чи збереження автентичних традицій певного етнокультурного регіону. Початково, радянська влада сприяла збереженню національної ідентичності, відкриваючи та всіляко підтримуючи «національні школи», даючи можливість повністю чи частково використовувати національний компонент, спрямований на збереження, розвиток та пропаганду національної мови та національної культури як національних меншин, так і «більшості». Найчастіше, національні школи створювались саме для підтримки мови та культури корінного народу, який

перебував під загрозою зникнення або втрати рідної мови та культури, а також на підтримку нацменшини, яка бажає далеко від історичної батьківщини зберегти рідну мову та культуру.

Саме *уніфікаційність* стала основним педагогічним принципом радянської освіти, тим самим знищуючи унікальні традиції корінних народів мешканців соціалістичних республік. Формотворчим вектором в галузі мистецької освіти стали Типові навчальні програми, які мали на меті впорядкувати музично-хорову освіту за одним зразком, жорстоко регламентуючи «рекомендований» репертуар маючи благородну мету – «демократизацію музичної освіти» [251].

Виконуючи важливу соціально-культурну та соціально-економічну роль музичні школи у СРСР виконували роль початкової ланки в системі *музична школа-училище-консерваторія*. Беручи на себе функцію загальноестетичного виховання музичні школи забезпечували формування культурно освіченої частини суспільства, зацікавленої аудиторії глядачів та слухачів.

Модернізація соціально-політичної системи України, що розпочалась у 1990-х роках найбільшим чином вплинула на освіту, зокрема музично-хорову. Здобуття незалежності ознаменувало масштабні зміни в національній свідомості та освітній галузі, що призвело до вагомих зрушень в системі навчально-виховної роботи естетичного виховання учнівської молоді, зокрема засобами мистецької освіти. Ідеологічний тиск, тотальне планування та жорстокий контроль, притаманні системі радянської освіти були замінені на самостійність, автентичну наповненість та індивідуальний підхід.

Хорові традиції Сіверського краю, такі як широка розспівність, мелодична рухливість, великий природний співацький діапазон, традиційний гуртовий чоловічий, жіночий, мішаний та дитячий спів, церковний спів як обов'язковий предмет в навчальних закладах регіону починаючи з князівської доби і до сьогодення - все це сприяло розвитку професійного та аматорського хорового виконавства, виявленню необхідності формування початкової ланки хорової

музичної освіти та, власне, відкриттю початкових мистецьких навчальних закладів музичних шкіл та шкіл мистецтв. Важливо зазначити, що з реформуванням фахових музичних навчальних закладів, виникла потреба в підготовці абітурієнтів достатнього рівня для подальшого навчання. Такими закладами стала розгалужена система дитячих музичних шкіл в найбільших культурних осередках Сіверщини.

Історично сформований центр культурно-освітнього життя Сіверщини був і залишається місто-герой Чернігів. Не зважаючи на прикордонне розташування та значний вплив культур сусідніх країн, творчий потенціал міста реалізований надзвичайно повноцінно, професійно та систематично.

Однією з провідних музичних шкіл м. Чернігова була і залишається Чернігівська музична школа №1 ім. С. В. Вільконського, найстаріший заклад початкової музичної освіти в регіоні. Дбайливо зберігаючи понад 100-річні традиції класичного музичного виховання, засновані на програмі Музичних Класів Чернігівського відділення Російського музичного товариства, школа постійно розвивається. Однією з важливих інновацій в сучасному освітньому процесі стало викладання електронно-комп'ютерної музики, невід'ємної частини сучасного цифрового світу, що сьогодні займає важливе місце у культурно-мистецькому просторі. Стратегія, яку обрало керівництво музичної школи підтримує педагогічний колектив, який впроваджує в навчальний процес найновіші інформаційні технології, зокрема основи комп'ютерної композиції та аранжування. Управління культури і туризму Чернігівської міської ради виступило ініціатором відкриття в школі класів з поглибленим вивченням профільних дисциплін, що свідчить про постійну увагу виконавчої влади до фахової мистецької освіти. Дитячий хор, під керівництвом Кумакової І. С. є лауреатом всеукраїнських та міжнародних конкурсів, постійним учасником музичних спектаклів, концертів, творчих фестивалів міста та України.

Надзвичайно цікавим є трансформаційний процес, який відбувався в Чернігівській музичній школі №2 імені Є. В. Богословського у 1990-х роках.

Вбачаючи гостру необхідність в професійно підготовлених абітурієнтах для Чернігівського музичного училища ім. Л. М. Ревуцького завідуючий відділом хорового диригування Любомир Мирославович Боднарук (1938-2009) спільно з директором дитячої музичної школи №2 Михайлом Івановичем Легкобитом (?-2000) у 1991 році ініціювали створення унікальних в Україні вокально-хорових класів на базах загальноосвітніх шкіл міста. Першим пілотним проектом став музичний клас в ЗОШ №30 м. Чернігів, де поглиблено викладались профільні предмети. Впродовж наступних чотирьох років в школі №30 було набрано ще 4 музичних класи, в ЗОШ №33 – 4 класи, в ЗОШ №12 – 2 класи. Таким чином станом на 1995 рік в Чернігові працювало 11 вокально-хорових класів музичної школи №2, які стали свого роду педагогічною лабораторією та міцним фундаментом для розвитку сучасної методологічної бази з врахуванням особливостей загальноосвітнього навчального процесу. Саме ці хорові класи сьогодні становлять основу початкової хорової освіти краю, дбайливо зберігаючи та вдосконалюючи педагогічний досвід в той же час відроджуючи давні хорові традиції Сіверщини. Розглянемо методичні прийоми, які використовувались в рамках цього «експерименту» з досвіду провідних викладачів та авторки цього дослідження. Взаємодія загальноосвітньої і дитячої музичної шкіл на початку 90-х років стала ефективним шляхом забезпечення художньо-творчого розвитку школярів. Така інтеграція загальноосвітнього і музично-естетичного навчально-виховних процесів стали свого роду експериментом, який сформував сучасну систему мистецької освіти регіону. Перший навчальний рік у вокально-хоровому класі видався надзвичайно складним у зв'язку з перевищенням гранично дозволеної межі тижневого навантаження, а значне дублюванні навчального матеріалу з музичних дисциплін робило недоцільним витрату навчального часу. Важливо відмітити відсутність взаєморозуміння між обома педагогічними колективами, що негативно впливало на роботу дітей. Втім, керівництвом школи №30 було запропоновано створення об'єднаного педагогічного колективу та здійснено коригування навчальних планів обох навчальних закладів відповідно до

державних, педагогічних та медичних норм організації навчального процесу молодших школярів. Це дало змогу створити єдиний розклад занять, спрямований на дотримання виправданого розумового і фізичного навантаження протягом навчального дня, забезпечення зміни видів діяльності, визначення оптимальної тривалості уроків і достатнього часу для підготовки домашніх завдань та відпочинку. Наступним етапом роботи став процес забезпечення відповідності змісту музичної підготовки школярів дидактичним вимогам освітнього процесу. Одним з фундаментальних елементів створення певної освітньої системи є зміст, який визначається метою і втілюється у навчальному плані. Комплексний об'єднаний навчальний план вокально-хорових класів складається із загальноосвітнього та фахового циклів. Загальноосвітній відповідає типовому навчальному плану загальноосвітньої школи, розробленому на основі Закону Української РСР «Про освіту» № 34, ст. 452 від 4 червня 1991, фаховий в основному збігається з навчальним планом вокально-хорового відділу музичної школи, що дає можливість забезпечити зміцнення і поглиблення знань використовуючи диференційований та індивідуальних підходи [104]. Навчання в умовах взаємодії двох типів шкіл дає змогу використовувати різні види міжпредметних зв'язків. Наприклад, знання словесного тексту народної пісні, вже вивченого на уроках читання чи народознавства, значно прискорює її вивчення на уроках хору чи вихованні голосу і сприяє більш швидкому переходу до виконавської роботи. Так само і на основі вже набутого досвіду гри на музичному інструменті у школярів формується самостійність при опануванні пісенного матеріалу. Яскравим прикладом є тема «Інтонація», яка в загальноосвітній програмі вивчається лише в третьому класі, в той час як говорити про виразність, точність інтонації при співі починають вже на перших заняттях хору. Під час роботи надзвичайно важливими виявились синхронізовані міжпредметні зв'язки, які стали одним з дидактичних прийомів, який використовувався на предметах загальноосвітнього та музичного циклів. Встановлення міжпредметних зв'язків цілісність та смислове наповнення навчально-виховного процесу, комплексний до

загального та естетичного розвитку дітей, сприяло активізації пізнавальної діяльності школярів. Аналізуючи тогочасні умови виховання школярів важливого значення набуває процес залучення учнів до активної музичної діяльності, яка здійснюється на основі міжсуб'єктних зв'язків, що зумовлює позитивний емоційний клімат, стимулюючи естетичний розвиток як учня так і педагога. Активізація творчої діяльності забезпечується завдяки різноманітності та інтеграції її видів. Таким чином, взаємодія виступає провідною формою співробітництва закладів освіти і культури і сьогодні забезпечуючи умови для успішного формування естетичної культури молодших школярів.

Досвід, отриманий завдяки функціонуванню вокально-хорових класів в загальноосвітніх школах, які припинили свою діяльність у 2008-2010 роках з ряду причин, був переосмислений та на даний момент активно використовується в межах роботи філії Чернігівської міської школи мистецтв на базі загальноосвітніх шкіл міста. Чернігівська міська школа мистецтв, яка у 2021 році отримала ім'я заслуженого діяча мистецтв України, кавалера ордена «За заслуги» II ступеня Любомира Боднарука є наймолодшим мистецьким навчальним закладом міста. Та незважаючи на «юний» вік сьогодні це один з найбільших закладів початкової мистецької освіти на Чернігівщині.

Чернігівська міська школа мистецтв імені Любомира Боднарука активно слідкує за новітніми освітніми тенденціями в рамках процесу комплексного естетичного виховання школярів. Станом на 2022 рік в школі існують відділи сценічно-образотворчого мистецтва (живопис, композиція, комп'ютерний дизайн), хореографії (народний танець, класичний танець, спортивно-бальний танець) та театрального мистецтва (сценічна мова, постановка спектаклів, основи акторської майстерності), які тісно співпрацюють між собою задля актуалізації міжпредметних зв'язків як невід'ємної складової процесу естетичного розвитку школярів. Зосереджуючи увагу на важливості процесу безперервності освіти у школі діє група раннього розвитку для дітей віком від 3 років «Малютко». Ще одним проявом всеохоплюючого спрямування школи, є її широка територіальна

база. Окрім основного навчального корпусу, філії музичних шкіл діють на території загальноосвітніх шкіл № 12, 29, 30, 31, 32, 33, 35, ДЮСШ № 2 (Шерстянка). Така розгалужена мережа дозволяє реалізовувати на практиці принцип доступності навчання, який є одним з пріоритетних напрямів політики держави в галузі початкової освіти.

Продовжуючи європейський вектор в початковій музичній освіті, за ініціативи головного диригента та художнього керівника Камерного хору ім. д. Бортнянського Івана Богданова на базі колективу у 2013 році створено Концертний хор хлопчиків. Вбачаючи гостру потребу у професійних виконавцях – чоловіках, такий колектив має на меті підготувати майбутніх співаків, залучаючи з самого початку навчання до концертної діяльності. В ідеї функціонування дитячого хору такого типу простежується спадковість Глухівської співацької школи, яка готувала хлопчиків для майбутньої роботи в Придворній співацькій капелі. Програма підготовки складає хоровий клас, вокал, сольфеджіо, гру на фортепіано, основи сценічного мистецтва, що сприяє цілісному фаховому музичному розвитку дитини. Вже за два місяці після початку роботи в Філармонійному центрі м. Чернігів відбувся перший сольний концерт-презентація колективу, що свідчить про надзвичайно плідну роботу хормейстера Світлани Корми та інноваційний підхід до навчального процесу, орієнтований саме на практичну концертну діяльність. Основним типом концертної програми став дитячий мюзикл як синтетичний вид мистецтва, що поєднує в собі музику та театральне дійство. Авторські сучасні костюмовані музичні вистави, зрозумілі самим учням, стали візитівкою колективу, викликавши неабияку зацікавленість у самих виконавців. Саме завдяки проектам такого формату хор хлопчиків набув неабиякої популярності в місті, з огляду на сучасний репертуар, що постійно оновлюється та поєднує в собі естрадну музику, обробки народних пісень різних країн світу, класичні твори для дитячого хору. Виступаючи в рамках одного проекту з професійними колективами, дитячий хор розвивається саме концертно орієнтованим шляхом європейського зразка. Такими проектами стали мюзикл

«Різдво країн світу» (2014), «Музична подорож» (2015), «Листи пам'яті» (2016), «Підкорення Нового світу» (2017), Hallo! Різдво (2018), концерт духовної музики «Стародавня Пасха»(2019), мюзикл «Козаки на Дикому Заході» (2019), мюзикл «Пригоди козаків на дикому заході» (2020). Підсумовуючи вищезазначене, зауважимо високий виконавський рівень колективу, постійні творчі пошуки, експерименти та інновації в репертуарі, креативний підхід до навчального процесу.

У 2011 році з ініціативи директора та художнього керівника академічного ансамблю пісні і танцю «Сіверські клейноди» Сергія Вовка при очолюваному ним колективі була заснована дитяча мистецька студія. Відповідаючи напрямку діяльності ансамблю, в студії існує відділ сольного співу, вокального ансамблю та хореографічний. Програмою передбачено викладання сольного, ансамблевого співу, сольфеджіо, хореографії.

Саме школи мистецтв стали закладами освіти нової генерації, відроджуючи естетичні традиції Сіверщини в рамках загальнонаціональної культурної трансформації, розпочатої зі здобуттям Україною незалежності. Першою мистецькою школою на Сіверщині стала Мистецька школа при Ніжинському фаховому коледжі культури і мистецтв імені Марії Заньковецької. Унікальний навчальний заклад розробив педагогічну концепцію, спрямовану на збереження традиції комплексного естетичного навчання та виховання у взаємодії хореографічного, театрального, музичного та образотворчого мистецтв. В місті Ніжин на сьогодні це єдина дитяча школа такого формату, що актуалізує важливість її існування в межах ніжинського мистецького осередку.

За схожим принципом сьогодні працює багато провінційних осередків початкової музичної освіти, зокрема Бахмацька школа мистецтв ім. А. Розумовського, заснована у 1957 році, Бобровицька школа мистецтв, Гончарівська школа мистецтв, Глухівська школа мистецтв ім. Максима Березовського, Городнянська школа мистецтв ім. Лідії Кондрашевської, Мистецька школа в місті Ічня, Коропська школа мистецтв, Кролевецька дитяча

школа мистецтв, Куликівська мистецька школа, Корюківська школа мистецтв ім. О. Корнієвського, Дитяча школа мистецтв м. Славутич, Любецька мистецька школа, Михайло-Коцюбинська школа мистецтв, Ніжинська районна школа мистецтв, Тернівська дитяча школа мистецтв, Вертіївська школа мистецтв, Носівська школа мистецтв, Прилуцька школа мистецтв, Ріпкинська школа мистецтв, Середино-Будська дитяча школа мистецтв, Талалаївська школа мистецтв, Кролевецька дитяча школа мистецтв, та інші. З огляду на територіальне розміщення шкіл та їх діяльність, вимальовуються наступні тенденції: 1) школи мистецтв розміщені переважно у більш великих населених пунктах, містах районного значення; 2) заклади стали свого роду культурно-освітніми центрами, спрямованими на загально-естетичний розвиток школярів; 3) відділи відповідають запитам населення тим самим не створюючи конкуренцію. Маючи на своїй базі відповідне матеріальне забезпечення для поєднання образотворчого, хореографічного, театрального та музичного мистецтв в рамках творчих проєктів під патронатом школи, школярі мають унікальні можливості для повноцінного естетичного розвитку в рамках одного мистецького навчального закладу. Відповідно до наказу Міністерства культури України № 633 від 16.07.2018 «Про затвердження Методичних рекомендацій з розроблення освітніх програм для мистецьких шкіл» мистецькі школи отримали змогу самостійно розробляти освітні програми, згідно з методичними рекомендаціями «з урахуванням особливостей соціально-економічного розвитку регіону, інтересів учнів, потреб сім'ї, запитів інших закладів освіти, молодіжних і дитячих громадських організацій, має передбачати освітні компоненти для вільного вибору здобувачів освіти» [200]. Такий підхід дає змогу педагогічному колективу закладу розробити власну освітню програму, яка затверджується директором, з врахуванням освітніх традицій, які склалися в закладі та педагогічного досвіду, відповідно до завдань, поставлених міністерством. Ці освітні інновації сприяють безпосередній децентралізації методичних підходів до навчального процесу в мистецьких школах даючи змогу врахувати специфіку існуючого учнівського контингенту

закладу. Таким чином, сьогодні вироблена загальнонаціональна тенденція до децентралізації – процесу передачі певних повноважень до місцевих осередків.

Фахові музичні заклади Сіверщини представлені дитячими музичними школами у м. Чернігів, м. Конотоп (2 школи), м. Білопілля, м. Борзна, м. Буринь, м. Козелець, м. Мена, м. Ніжин, м. Новгород-Сіверськ, м. Остер, м. Путивль, м. Прилуки, м. Ромни, м. Семенівка, м. Сновськ, м. Шостка, смт Варви, смт. Вороніж, смт Десна, смт Добрянкa, смт Куликівка, смт Ладан, смт Парафіївка, смт Сосниця, смт Недригайлів, смт Ямпіль, с. Великі Бубни, с. Срібне, с. Бобрик та інші. З огляду на розташування музичних шкіл у регіоні, такі заклади набувають надзвичайно важливого значення у забезпеченні доступу до знань для сільських мешканців. Знаходячись на достатньо великій відстані від районних та обласних центрів, школи в селищах міського типу та селах дають змогу дітям опановувати гру на музичних інструментах, сольфеджію, хоровий чи ансамблевий спів. Важливим фактором, що сприяє розвитку сільської музичної освіти стала можливість розробляти власні навчальні програми.

Навчальні програми у дитячих музичних школах містять обов'язкове «колективне музичення», найчастіше представлене вокальними ансамблями та хорами. Зазвичай, хор утворюється з учнів вокального чи вокально-хорового відділу за віковим принципом, що дозволяє використовувати принцип послідовності навчання, складаючи виконавський репертуар з урахуванням вікових особливостей школярів. Дитяча музична школа сьогодні функціонує як достатньо консервативний виключно музичний простір у своєму класичному розумінні, дбайливо зберігаючи традиції класичного музичного виховання. Не маючи можливостей до інтеграції, такі заклади поступово реформуються та реорганізуються з огляди на потреби мешканців певної місцевості та наявність матеріальної бази. Навчальна програма вокального, вокального-хорового відділів в музичних школах зазвичай складає сольний спів, хорові чи ансамблеві заняття, теорію музики, сольфеджію, музичну літературу, гру на фортепіано, та інші. Багатьом учням складно справлятися з таким навантаженням, зважаючи на

обов'язкову загальну освіту, що грає не на користь музичних шкіл. Альтернативу класичним державним музичним школам становлять приватні, які дають змогу самостійно обирати навчальні предмети, не залежачи від обов'язкового курсу.

Духовність народу, як один з найбільш впливових факторів національної самоідентифікації українців складає окрему культуротворчу парадигму в умовах мистецького простору регіону. Духовні училища, які були розповсюджені на Сіверських землях до ХХ ст., зокрема 1917-1918 років у м. Чернігів, м. Ромни, м. Новгород-Сіверський були важливими осередками освіти і культури. Музично-хорова складова духовної освіти, яка сформувалась у монастирських традиціях Сіверщини, сьогодні представлена діяльністю Чернігівського духовного училища регентів-псаломщиків, єдиним навчальним закладом такого типу в регіоні. Продовжуючи традиції, закладені Чернігівським колегіумом, реорганізованого в Чернігівську духовну семінарію, в училищі функціонує два відділення, пастирсько-богословське та регентське на яких готують читців, регентів, псаломщиків, псаломщиків-регентів [278]. З першого року навчання, яке триває 3 роки, студенти обох відділів співають в церковному хорі, вивчають сольфеджіо. Більш ґрунтовна фахова музична підготовка передбачена на 2 та 3 курсах регентського відділу, яка представлена вивченням гармонії, історії богослужбового співу, давньо-церковних розспівів, хорознавства, хорової літератури. Щоденний практичний досвід, участь у богослужіннях, керівництво навчальним хором та активна концертна діяльність на різноманітних релігійних святах регіону свідчить про практичну спрямованість навчання. Сучасні умови активного відродження давніх освітніх традицій, позбавлення впливу сусідів та прагнення до самостійності релігійних організацій роблять професію регента затребуваною, а зважаючи на те, що це єдиний на території Сіверщини духовний навчальний заклад – ще і надзвичайно актуальною та значущою.

Окрему ланку початкової музично-хорової освіти регіону становлять хорові колективи в загальноосвітніх школах та гімназіях Сіверського краю, які працюють в рамках позакласної чи гурткової роботи. Прикладом таких колективів є

зразковий дитячий хор «Шкільні роки» Конотопської міської гімназії під керівництвом заслуженого вчителя України Дмитра Яковича Зільберштейна, хорові колективи «Гармонія» та «Сяйво» Чернігівського колегіуму №11, хор «Елегія» гімназії №31 м. Чернігів та інші. Діяльність таких об'єднань спрямована на формування естетичного смаку школярів, розвиток та вдосконалення музичних здібностей, розширення можливостей для професійної музичної освіти. Згадані колективи ведуть активну концертну діяльність, є постійними учасниками міських та всеукраїнських конкурсів та фестивалів, де виступають на одному рівні з професійними колективами.

Надзвичайно важливу роль у процесі формування та розвитку мистецької освіти та культури регіону відіграють різноманітні гуртки, секції, студії у будинках, палацах творчості чи культури селищних рад регіону, що забезпечує потребу в естетичному вихованні молоді. В Україні сьогодні функціонує понад 16000 клубних установ різного типу в сільській місцевості, що дозволяє говорити про достатньо велику художньо-естетичну ланку загальнокультурного простору країни. Проте, діяльність таких закладів передбачена нормативами від 1998 року, що не відповідає сучасним потребам та можливостям селищних рад. Політика децентралізації створила в закладах селищного та районного підпорядкування ряд проблем. Проте, завдяки фаховому підходу та досвіду європейських країн, сільські клуби реформували в своєрідні творчі хаби, тим самим відкривши нові можливості для творчого розвитку. Об'єднуючи різні творчі напрямки, такі заклади дають можливість створювати проекти інтеграційного змісту, водночас відповідаючи сучасним культурним тенденціям.

Потреба у самовираженні самоідентифікації молоді забезпечується завдяки функціонуванню гуртків за інтересами в професійних, професійно-технічних навчальних закладах, вищих навчальних закладах регіону. Прикладом такої діяльності є створена у 2010 році вокальна студія «Елегія» Політехнічного технікуму Конотопського інституту Сумського державного університету, Народний вокальний ансамбль «Сузір'я» Шосткинського інституту СумДУ та

Фахового коледжу імені Івана Кожедуба (керівник– Ірина Соколова), хору «Народне джерело», фольклорного ансамблю «Барви поля», вокального ансамблю «Співаночка» Ніжинського агротехнічного інституту, діяльність яких спрямована на музичний розвиток здобувачів, відновлення культурних традицій регіону, формування естетичного смаку високого рівня у молоді. В рамках роботи студії проводяться індивідуальні та групові заняття, сформовані вокальні однорідні та мішані ансамблі, в репертуарі яких є обробки народних пісень, зразки класичної та естрадної музики. Творчі колективи студії, склад яких досить часто змінюється, є постійними учасниками різноманітних міжнародних фестивалів та конкурсів, де вони виступають на одному рівні з професійними творчими колективами.

Середню ланку професійної хорової освіти Сіверського регіону сьогодні представляє Чернігівський фаховий музичний коледж імені Л. М. Ревуцького та Ніжинський фаховий коледж культури і мистецтв імені Марії Заньковецької, продовжувачі регіональних традицій музично-хорової освіти, започаткованих Чернігівським колегіумом, Глухівською співацькою школою, Чернігівською духовною семінарією, Чернігівським та Глухівським учительськими інститутами, Ніжинською гімназією князя Безбородька, про процес становлення і розвитку яких йшлося у попередньому розділі.

Відповідно до Постанови кабінету міністрів України № 266 від 29 квітня 2015 року зі змінами та доповненнями Постановою КМУ № 1392 від 16.12.2022 в Чернігівському коледжі здійснюють підготовку «фахових молодших бакалаврів», більш знайомих нам як молодших спеціалістів, за спеціальністю 025 Музичне мистецтво, що робить коледж фаховим музичним закладом передвищої освіти. Вокально-хоровий напрямок в коледжі представлений освітньо-професійними програмами «Спів», «Хорове диригування» та «Музичне мистецтво естради». Найбільш питоме фахове навантаження несе саме хоровий курс, в межах якого студентський хор стає свого роду творчою лабораторією для майбутніх диригентів, тим самим актуалізуючи педагогічні принципи на виконавському та

методичному рівнях. Школа педагогічної практики, яка діє при коледжі, виконує перш за все навчальну, координуючу та конструктивну функції, тим самим забезпечуючи повноцінне функціонування дидактичного принципу єдності теорії і практики для набуття студентами необхідних компетентностей. Відкриття у 1992 році на базі музичного училища школи мистецтв для обдарованих дітей, за зразком Київської середньої спеціалізованої музичної школи-інтернат ім. М. В. Лисенка дало змогу розширити можливості для опанування фахових методичних прийомів. Новий етап розвитку коледжу розпочався у 1998 році, коли наказом Міністерства культури і мистецтв України № 225 від 20 травня 1998 року на базі Чернігівського музичного училища був створений навчальний комплекс, тип самим формуючи навчальний заклад нового порядку. Ініціатором створення інноваційного навчального закладу, який виник завдяки об'єднанню Національної музичної академії ім. П. І. Чайковського та Чернігівського музичного училища ім. Л. М. Ревуцького був тогочасний ректор академії Олег Семенович Тимошенко, народний артист України, академік Національної академії мистецтв України [180]. Продовжуючи тісні педагогічні зв'язки Києва та Чернігова, закладені ще Києво-Могилянською академією та Чернігівським колегіумом, О. Тимошенко прагнув до тісної взаємодії музичних навчальних закладів всіх рівнів тим самим даючи можливість для реалізації головного завдання мистецької освіти - формуванню творчої особистості – *митця* – в рамках постійного занурення в творчість. Підтверджуючи значущість системного підходу в процесі розвитку музично-хорової освіти, створення навчального комплексу нового зразка дало можливість підтримувати безперервний розвиток особистості в рамках її професійного зростання. Традиції, закладені О. С. Тимошенко, в рамках діяльності навчального комплексу продовжив його наступник на посаді ректора, уродженець Сіверщини, Володимир Іванович Рожок. Саме його високопрофесійний підхід та далекоглядність дозволили розширити співпрацю, зокрема в науковій та виконавських сферах, сформуванню нові музично-хорові традиції краю. Багато професійних та навчальних мистецьких колективів стали постійними учасниками

Пасхальної асамблеї, заснованої В. Рожком в НМАУ ім. П. І. Чайковського у 2009 році з метою «консолідації людей різних конфесій і націй через духовне мистецтво» (з інтерв'ю авторки з В. Рожком, 2018р.). Хоровому мистецтву, будучи історично традиційним для національної культури і духовно об'єднуючим для українців в рамках фестивалю належала провідна роль. Більш ґрунтовно питання впливу цього фестивалю на розвиток мистецьких традицій краю представлено в третьому розділі роботи.

Невід'ємною складовою освітнього процесу в навчальному закладі є практична складова, зокрема педагогічна та виконавська. В рамках педагогічної практики, яка передбачена на 4 курсі на відділі хорового диригування в Чернігівському фаховому музичному коледжі студенти проходять стажування в Гімназії № 31 гуманітарно-естетичного профілю II-III ступенів м. Чернігів, Чернігівського колегіуму № 11 та інших загальноосвітніх закладів міста. Така початкова педагогічна діяльність, спрямована на розвиток педагогічних компетенцій та сприяє формуванню початкових методичних прийомів у студентів – майбутніх викладачів. Результатом, передбаченим програмою, для оцінювання є відкритий урок, який містить теоретичну, практичну та виконавську складову, зокрема засвоєння учнями нової теми, проведення розспівки та виконавська робота над хоровим твором.

Ще одним складником педагогічної практики є робота з колективами школи педагогічної практики та школи мистецтв для обдарованих дітей при коледжі. Хормейстерська робота з дитячими хоровими колективами дає змогу опанувати на практиці засвоєні теоретично прийоми, навчитися працювати з концертмейстером. Саме на подальшу роботу в музичних та мистецьких школах розрахована програма зі спеціальності хорове диригування. В рамках звіту з педагогічної практики передбачений концерт творчих колективів шкіл під керівництвом студентів.

Надзвичайно важливим є практика роботи з хором, іспит з якої є одним з державних, передбачених присвоєнням кваліфікації диригент хору. Студентське

хорове виконавство в Чернігівському фаховому музичному коледжі представлено студентським хором під керівництвом Марини Анатоліївни Гончаренко. Випускники мають можливість працювати як з провідними хоровими колективами міста, зокрема Камерним хором ім. Д. Бортнянського, Камерним хором військово-музичного центру Сухопутних військ Збройних Сил України (2003-2012) (м. Чернігів) капелою бандуристів ім. Остапа Вересая та власне студентським хором коледжу. Студенти, стаючи в якості хормейстера до високопрофесійного колективу отримують надзвичайно фаховий досвід керівництва творчим колективом зі своїми особливостями та вже сформованими традиціями. Хормейстерська робота з професійними хорами, на відміну від студентського хору, який звик до частоті зміни диригентів, вимагає більш професійних навичок та вмінь, зважаючи на високі вимоги, які ставлять артисти хору до студента. З метою налагодження взаємодії для виконавської практики хорових колективів міста створюється об'єднаний зі студентським хором в рамках різноманітних мистецьких проєктів міста та області. Таким чином, студенти, співаючи поруч з досвідченими виконавцями під орудою фахового хормейстера вдосконалюють свої професійні компетенції.

З огляду на досліджений матеріал та власний досвід авторки, випускниці відділу хорового диригування Чернігівського фахового музичного коледжу, фахова музично-хорова освіта, представлена в цьому закладі, знаходиться на високому рівні, утворюючи найбільших навчальний осередок, вимагає якісної підготовки абітурієнтів, випускників музичних та мистецьких шкіл міста.

Випускники диригентсько-хорового відділу Чернігівського фахового музичного коледжу майже кожного року вступають на навчання до НМАУ ім. П. Чайковського, що свідчить про високий професійний рівень та вагомість отриманого у співпраці досвіду. Академічна хорова школа, осередком якої сьогодні є фаховий музичний коледж, представлена провідними митцями, носіями регіональних традицій, зокрема Народною артисткою України Мариною Гончаренко, заслуженим працівником культури України Миколою Борщом та

іншими. Маючи постійну практичну діяльність в якості хормейстерів, викладачі забезпечують компетентнісний підхід до функціональної підготовки студентів. Таким чином, плідна співпраця музичного училища з музичною академією стала своєрідним поштовхом для формування культурно-мистецького середовища нової формації, реалізованого завдяки фаховому підходу до вирішення нагальних проблем та переосмисленню культуротворчого змісту музичної освіти.

Ніжинський фаховий коледж культури і мистецтв імені Марії Заньковецької здійснює підготовку фахівців за спеціальностями 023 «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація», 024 «Хореографія», 028 «Менеджмент соціокультурної діяльності» та 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» тим самим забезпечуючи підготовку професійних фахівців для роботи в різноманітних закладах культури. Спеціальність «Менеджмент соціокультурної діяльності» представлена широким колом спеціалізацій, зокрема «Організація діяльності вокального колективу (академічний та естрадний спів)» та «Організація діяльності вокального колективу (народний спів)» тим самим забезпечуючи повноцінний культурний розвиток хорових традицій краю.

Академічний хор КВНЗ «Ніжинський коледж культури і мистецтв ім. М. Заньковецької» під керівництвом кандидата мистецтвознавства, доцента Любові Дорохіної та викладача вищої категорії Ірини Могильної відіграє надзвичайно важливу функцію в процесі формування фахових диригентських компетенцій в Ніжинському мистецькому осередку. Ставши творчою лабораторією в рамках практики студентів відділу однорідний дівочий хор є унікальним творчим колективом сіверського регіону з огляду на його склад. Завдячуючи високопрофесійному підходу Любові Олексіївни, яка є авторкою навчального посібника «Хоровий клас (жіночий хор)» (у співавторстві з І. Г. Могильною), методичні засади її диригентської діяльності прийали затвердженню очолюваного нею колективу як візитівки регіону. Єдиним в хоровому просторі регіону, з точки зору виконавського складу, колектив робить специфіка підготовки виконавців, до навчальної програми яких входить

опанування манери естрадного співу, навички сценічної поведінки, роботи з мікрофоном. Такий підхід робить колектив «універсальним» з точки зору виконавських можливостей, на відміну від академічних, вихованих в рамках традиційної хорової традиції. Педагогічно-практичні засади методичної роботи, з врахуванням вимог сьогодення культурного середовища роблять актуальним запровадження сучасних сценічних засобів до виконавської практики артиста хору. А тенденція до інноваційних форм хорового виконавства, зокрема театралізації, зумовлює практичну необхідність у володінні сучасними вокальними техніками. Професійний підхід до підбору репертуару з врахуванням новітніх тенденцій у культурно-мистецькому просторі України забезпечується завдяки індивідуальному підходу хормейстера Ірини Могильної, зокрема у вигляді її обробок та аранжування хорових творів відповідно до кількісного та якісного складу колективу. Такий підхід є невід'ємною складовою фахової компетенції хормейстера в умовах нових викликів сьогодення у зв'язку зі зменшенням інтересу молоді до хорового виконавства.

Виконавський репертуар Академічного хору коледжу, який сьогодні виступає репрезентантом сучасних хорових традицій Сіверського регіону надзвичайно різноманітний. Твори класичної української та закордонної хорової музики, обробки українських народних пісень, цілий ряд духовних творів роблять творчий колектив універсальним, дозволяючи брати участь у різноманітних конкурсах та фестивалях, не залежно від їх спрямованості.

Навчаючи, відповідно до програми, керівників аматорського хорового колективу, артистів хору нової генерації з огляду на навчальні програми, Ніжинський фаховий коледж культури і мистецтв надає кваліфікацію «організаторів культурно-дозвілєвої діяльності», тим самим забезпечуючи функціонування дидактичного принципу єдності теорії та практики. Випускники цього закладу стають унікальними митцями, з огляду на їх професійні навички в якості менеджерів та повноцінного занурення в творчий процес, що дозволяє нам

говорити про універсальність фахівців, що викликано вимогами сьогоденного ринку праці.

Спеціалізація та «Організація діяльності вокального колективу (народний спів)» представлена народним хором під керівництвом заслуженого працівника культури України Надії Іванівни Кирилюк репрезентує народну традицію хорового виконавства Сіверського краю. Унікальна навчальна програма, спрямована на відродження та збереження народно-пісенних традицій краю включає хореографічну підготовку, що продиктовано сучасними тенденціями у хоровому просторі. Оркестрова група хору, створена за зразком традиційних для України ансамблю троїстих музик сприяє розширенню традиційного акапельного репертуару та збагаченню тембрової палітри колективу. Саме цей творчий колектив, будучи постійним учасником багатьох всеукраїнських фестивалів народної культури, забезпечує професійними фахівцями народні та академічні хори, народні та академічні ансамблі пісні і танцю, фольклорно-етнографічні ансамблі та інші творчі колективи. З огляду на зростаючий інтерес до народної культури, прадавніх мистецьких традицій етнокультурних регіонів України, творчий колектив народного спрямування набуває найбільш репрезентативного значення. Зосередження співацької, інструментальної, хореографічної, сценічної та обрядової складових у виступі народного колективу робить його невід'ємним складником бренду музичного мистецтва України. Однією з найвідоміших випускниць коледжу є Павленко Катерина, фольклористка, композиторка, солістка гурту Go-A.

Таким чином Ніжинський коледж культури і мистецтв ім. М. Заньковецької готує фахівців нового формату, універсальних професіоналів в галузі культурно-мистецької діяльності та хорового виконавства з огляду на сучасні трансформаційні процеси в культурно-мистецькому просторі України.

Важливо зауважити, що в обох навчальних закладах в рамках набуття кваліфікації «артист хору» існують невеликі хорові ансамблі зі змінним складом, створені на основі творчих вподобань, приналежності до класу певного викладача.

Така форма камерного хорового виконавства, традиційна для Сіверщини, сягає своїм корінням до початку ХХ століття з виникненням співацьких товариств, зокрема в Чернігові та Ніжині. Ідея просвітництва, яку пропагують ці колективи у своїй творчій діяльності спрямована на виконання творів поза навчальним репертуаром, виконання власних обробок та авторської музики, що робить з колективів творчі лабораторії. Прикладом такого колективу є хоровий ансамблю Діти Магури, організований зі студентів диригентсько-хорового відділу Чернігівського фахового музичного коледжу.

Продовжуючи освітні традиції, закладені викладачами Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька, Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя готує фахівців найвищого гатунку в галузі педагогіки, філології, історії, юриспруденції, психології, соціальної роботи, мистецтв та інших. Тривалий час функціонуючи як педагогічний інститут, Ніжинський університет сформував власні педагогічні традиції, постійно розширюючи можливості для отримання вищої освіти в регіоні. Навчально-науковий інститут мистецтв імені Олександра Ростовського Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя сьогодні представляє ланку вищої мистецької освіти на Сіверщині. Музично-хорова освіта функціонує в рамках діяльності кафедр та творчо-експериментальних лабораторій ННІ, зокрема кафедри музичної педагогіки та хореографії, кафедри вокально-хорової майстерності, навчально-наукової лабораторії мистецької освіти, творчо-експериментальної лабораторії хорового мистецтва та творчо-експериментальної лабораторії вокального мистецтва. Навчання в інституті на кафедрі вокально-хорової майстерності здійснюється за освітніми рівнями «Бакалавр» та «Магістр» за спеціальністю 025 «Музичне мистецтво» тим самим забезпечуючи регіон фахівцями вищої кваліфікації. Досліджуючи проблематику вищої музично-хорової освіти регіону важливо зазначити, що професійний потенціал закладу сформувався ще на початку 90-х років з заснуванням у 1993 році Молодіжного хору «Світич». Заслужені діячі мистецтв України, професори Людмила Шумська та Людмила Костенко, будучи ініціаторами та незмінними керівниками колективу

вже протягом 20 років, сформували власну унікальну хорову школу, засновану на традиціях київської та львівської хорових шкіл. Саме їх надзвичайно плідна творча та педагогічна діяльність сприяє розвитку і становленню вищої хорової школи в регіоні. Навчальна програма кафедри, гарантами якої є ті ж самі професори, складає ряд фахових та педагогічних дисциплін, з яких інноваційною спрямованістю вирізняється курс «Комп'ютерне аранжування хорових творів», що свідчить про сучасний підхід до музично-хорової освіти. Навчальною програмою передбачено ряд методичних дисциплін, основи науково-дослідної роботи (для ОР Магістр) а також виконавська практика та практика роботи з хором чи вокальним ансамблем. Роль творчої лабораторії знову відіграє студентський хор, так само, як і в інших мистецьких навчальних закладів, тим самим забезпечуючи принцип єдності теорії та практики.

З огляду на вищезазначене, Навчально-науковий інститут мистецтв імені Олександра Ростовського Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, який сьогодні представляє ланку вищої музично-хорової освіти в Сіверському регіоні, є найбільшим культурно-освітнім центром. Акумулюючи в собі понад 200-річний досвід, сьогодні високопрофесійний фахівці інституту формують власну наукову школу, засновану на принципах традиційності, об'єктивності, системності та інноваційності.

Кафедра мистецьких дисциплін факультету дошкільної, початкової освіти і мистецтв Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка забезпечує випускників Чернігівського музичного коледжу можливістю отримати вищу освіту в рідному місті. Беручи свій початок у 1965 році як кафедра музики та співу, сьогодні кафедра відіграє провідну роль в процесі підготовки викладачів мистецьких дисциплін для спеціалізованих та загальноосвітніх навчальних закладів. Хоровим колективом нового формату став студентський хор під керівництвом І. Кондратенко

Вокально-хорова творчість в Шосткинському інституті Сумського державного університету представлена діяльністю Народного вокального

ансамблю «Сузір'я». Створений у 1994 році в рамках гурткової роботи, завдяки професійному підходу засновниці та незмінної керівниці Ірини Юрїївни Соколової, в 2013 році колектив отримав звання народного. Репетиційний процес побудований на поєднанні індивідуальної та групової роботи, оволодінням естрадними та народними вокальними техніками, навичками сценічних рухів.

В умовах, які нам диктує сучасний світ, процес цифровізації освіти став поштовхом до переосмислення сформованого історично педагогічного підходу. Карантинні обмеження, запроваджені владою на початку 2020 року надзвичайно сильно вплинули на освітній процес, зокрема мистецький. Змішана та дистанційна форма навчання, які сьогодні складають основні формати навчального процесу дозволяють продовжувати навчальний процес поза аудиторіями, маючи тільки доступ до мережі інтернет. Перебуваючи в більш комфортних умовах, учень менше схильний до стресу, що сприяє більш якісному виконанню завдань та кращому засвоєнню. Проте, наявність сторонніх подразників та прямого контакту з викладачем робить таке навчання не завжди достатньо ефективним та потребує постійного контролю.

Висновки до другого розділу.

Сучасна музично-хорова освіта Сіверського краю досить різноманітна та багатовекторна. Забезпечуючи функціонування закладів початкової музичної та мистецької освіти, владні інституції сприяють децентралізації в рамках розробки навчальних програм, що сприяє більш індивідуальному підході у виборі засобів та методів викладачем при роботі з дитячим колективом. Педагогічний дискурс, викликаний необхідністю оновлення застарілих дидактичних прийомів зумовлює потребу у виробленні нових з урахування загальнонаціональних освітніх і культурних тенденцій. Середня ланка музично-хорової освіти, представлена коледжами у м. Чернігів та м. Ніжин готує різнопрофільних фахівців, що дозволяє забезпечити кадрові потреби у різноманітних творчих колективах регіону. Вища музично-хорова освіта, представлена ННІ мистецтв імені Олександра Ростовського Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя забезпечує системний підхід в освіті та дозволяє нам говорити про повноцінну автономність в галузі мистецької освіти регіону.

Важливою характеристикою освітнього процесу сьогодні є його синергетичність, яка визначається надзвичайно активним розвитком хорової освіти в кінці ХХ століття, викликана політичними та соціальними факторами. Саме вони сприяли трансформаційним перетворенням, відхід від штучно створених традицій, зміні ціннісних орієнтацій з огляду на історичні, політичні та загальнонаціональні потрясіння, активності самопізнавальної та самовиховної діяльності.

Педагогічні засади сьогодні визначаються наслідком реформаційного процесу в освіті, розпочатого у 1990-х роках, спрямованого, в першу чергу, на українізацію. Теоретичні аспекти освітнього процесу в незалежній Україні, викладені в стратегії розвитку, що постійно вдосконалюється з огляду на зовнішні чинники, сформували націоналістичний вектор музично-хорової освіти, зосереджений на традиціях народної культури та побуту. Поступовий відхід від радянських традицій, які через своє насильницьке запровадження в мистецький

простір стали набути негативної якості, здійснив надзвичайно великий прорив завдяки карантинним обмеженням та повномасштабній війні, перенесши освітній процес у цифровий простір. Сучасні інновації та наукові досягнення надзвичайно швидко та природньо впливають на освітній процес, тим самим перетворюючи навчальні заклади на лабораторії.

Зміщення акцентів у державній політиці в останні роки, зокрема децентралізація та більша свобода у виборі педагогічних підходів сприяли формуванню гуманістичного вектору в музично-хоровій освіті, як одного з профілюючих складників. Індивідуальний підхід як і індивідуальне навчання, характерний для традицій музичної освіти, сприяють підвищенню якості навчання, засвоєння матеріалу та творчому розвитку особистості, в той час як творчість в хоровому колективі дозволяє реалізовувати більш складні та масштабні проекти. Саме діяльність творчо розвиненої особистості у складі великого колективу дозволяє сформувати національні художні цінності з опорою на давні традиції.

Національна українська культура, дедалі активніше зміщуючи ціннісну орієнтацію в бік окремого етнічно зорієнтованого регіону, спирається на етнокультурні чинники розвитку, що продукує важливість процесу гуманізації освіти.

РОЗДІЛ 3

ХОРОВІ ТРАДИЦІЇ СІВЕРСЬКОГО КРАЮ ХХ-ХХІ СТОЛІТЬ.

3.1. Вплив діяльності професійних хорових осередків Сіверщини на формування музично-хорової освіти.

Світоглядна основа суспільства тривалий час була формотворчим фактором української культури, що і стало вагомим підґрунтям для зародження нових українських традицій разом зі здобуттям незалежності. Школи та університети, заводи і фабрики, театри та філармонії стали центрами відродження тих культурних традицій, тих надбань, які тривалий час знищувались радянською владою. І саме цей *«дух свободи»* став основним наративом в діяльності хорових колективів України. Спрямованість суспільної свідомості змінюється у конкретний історичний період, як і комплекс ідей, що визначають соціально філософську парадигму, яким і став *«дух свободи»*.

В сучасному українському суспільстві, що за своєю сутністю знаходиться у стані постійного розвитку необхідність змін в мистецькому просто продиктована, перш за все, новими культурними домінантами та цінностями.

Хорове виконавство на початку 1990-х років в соціокультурному аспекті стало акумулюючим центром нової української культури, простором для пошуків та експериментів. Компетентнісний підхід, що дозволяє використовувати набуті знання на практиці став основою у формуванні сучасного хорового мистецтва Сіверщини.

З огляду на давні традиції хорового виконавства в регіоні, розгалужену систему початкових музичних та мистецьких навчальних закладів, осередки професійної хорової освіти в провінційних містах краю та активний хоровий рух, творчі колективи, як професійні так і аматорські, стали репрезентантами традиційної та академічної хорових традицій.

В 2012 році на базі Чернігівської міської школи мистецтв імені Любомира Боднарука був створений єдиний в регіоні жіночий хор з викладачів школи «Софія» під керівництвом директорки школи Олени Савченко. До складу професійного колективу входять викладачі хорового, фортепіанного та теоретичного відділів школи. Колектив неодноразово ставав лауреатом міжнародних конкурсів, зокрема у 2015 році – Лауреат I ступеня II Міжнародного фестивалю-конкурсу музичного мистецтва «Київський колорит» м. Київ, у 2018 році – Лауреат I премії XVII Міжнародного фестивалю-конкурсу «Квітуча країна» м. Київ, 2018 рік – лауреат III ступеню II Всеукраїнського фестивалю творчості «Під маскою легенд» м. Чернігів, 2018 році – Лауреат I ступеня Міжнародного фестивалю творчості «Срібна хвиля» м. Бердянськ, 2019 року – Лауреат I ступеня III Міжнародного інтернет-конкурсу мистецтв «Music modern» м. Одеса, 2019 році – Лауреат I ступеня VII Міжнародного вокально-хорового конкурсу «Перлини мистецтва» м. Київ, 2020 – Лауреат Всеукраїнського інтерактивного конкурсу «Дунаю мій». Продовжуючи традиції благодійництва, хор «Софія» плідно співпрацює з громадською спілкою «Творче патріотичне об'єднання «Музичний батальйон». Творчий колектив здійснює активну концертну та гастрольну діяльність, презентуючи хорову культуру Сіверщини на міжнародній сцені. В репертуарі однорідного жіночого хору класичні та сучасні зразки хорової музики, обробки народних пісень, духовні твори. Окрему програму становлять твори місцевих композиторів, що робить колектив творчою лабораторією. Колектив виконує як акапельні твори, так і в супроводі оркестру скрипалів «Аніма», оркестру народних інструментів Міської школи мистецтв. Колектив є постійним учасником міських фестивалів «Воскреслий Христос дарує радість дітям» та Хорової асамблеї пам'яті Л. Боднарука чому в значній мірі сприяла керівниця хору, Олена Федорівна, вихованка чернігівської хорової школи. Творчість унікального хорового колективу сприяє постійному професійному зростанню

викладачів – артистів хору, вдосконаленню своїх виконавських компетенцій та розширенню творчих зв'язків.

За схожим принципом сформовано вокальний ансамбль вчителів дитячої музичної школи в м. Мена Корюківського району Чернігівської області, під керівництвом Любові Шелудько.

Найбільшим репрезентантом академічних мистецьких традицій хорового виконавства в м. Чернігів у ХХІ столітті став Камерний хор ім. Д. Бортнянського. Створений в 1996 році з ініціативи Любомира Боднарука, сьогодні його традиції продовжує Іван Павлович Богданов, випускник НМАУ ім. П. І. Чайковського, представник київської хорової школи (клас професора, народної артистки України Інеси Шилової). Творча діяльність та репертуарна політика колективу під орудою його засновника Л. Боднарука досить ґрунтовно досліджена в рамках дисертаційних праць О. Васюти [28, 27, 29, 30] та О. Бадалова [14], проте діяльність колективу з 2010 року, коли хор очолив І. Богданов майже недосліджена. Ставши на чолі професійного колективу, Іван Павлович здійснив реорганізацію, оновив виконавський склад та репертуар колективу. Шукаючи нові форми для взаємодії слухача-виконавця провів ряд надзвичайно вдалих експериментів, змінивши уявлення про хор як про статичну одиницю. В репертуарній політиці колективу чітко простежуються наступні вектори:

- зразки класичної української музики, які виконуються на різноманітних майданчиках, в рамках концертних програм, конкурсів та фестивалів;

- духовна музика, зокрема хорові концерти Д. Бортнянського, М. Березовського, які виконуються в церквах та храмах в рамках лекцій-концертів на духовну тематику, релігійних свят;

- класичні та сучасні обробки народних пісень світу в рамках окремих творчих проектів та в межах концертних програм;

- твори сучасних композиторів, зокрема Л. Дичко, Г. Гаврилець, П. ван Гуліка, І. Карабиця, Я. Карпової, Л. Колодуба, А. Лубченка, Е. Нізамова, Б. Тейта, Ф. Ферко, Б. Фільц, О. Чистої, О. Чмут, Т. Яшвілі;
- хорові перфоманси, як вид музичного театру в рамках творчих пошуків нових засобів для взаємодії виконавця та слухача (проект «New Age Music» (2016), Queen XXI (2017), музично-театральне дійство за мотивами твору Льюїса Керрола «Alice in Wonderland» (2017), містерія «MUSICA INCOGNITA» (2018), творчий експеримент=музика+театр+перфоманс+інтерактив «Welcome to rabstvo»(2018), концерт-медитація «Музика в темряві»(2019);
- авторські концертні програми: Різдво у європейському стилі (2016, 2017), Вечір бароко (за участі солістів хору, 2017), програма Suena español (спільно з Клаудією Родрігез, 2019), поліінклюзивний перформанс «Молитви за Україну» (2021);
- участь у сучасних естрадних проектах спільно з ONUKA (2022), Тіною Кароль (2019), відеопроєкт до 35 роковин Чорнобильської катастрофи (2021);
- різноманітні флешмоби, благодійні концерти.

В рамках активізації процесу самоідентифікації нації важливо відзначити українську спрямованість у репертуарній політиці колективу, на що вказує відмова від виконання творів російських композиторів. Протягом останніх 12 років колектив набув свого розквіту, започаткував нові хорові традиції та відновив старі, гідно займаючи чільне місце серед професійних хорових колективів Сіверщини. Активна концертна діяльність, участь у найрізноманітніших конкурсах, концертах та фестивалях, унікальні авторські музичні проекти та творчі експерименти продуктивно сприяють розвитку колективу, професійній мобільності та популяризації хорової музики в Україні та світі.

Представником академічної народної традиції хорової культури Сіверщини є Академічний народний хор (художній керівник та головний диригент заслужений діяч мистецтв України Володимир Коцур). Маючи за взірць Національний заслужений академічний український народний хор України імені Григорія Верьовки, основну частину співаків якого склали сіверяни, у 1985 році був заснований народний хор. Ця подія надзвичайно сильної вплинула на розвиток хорового мистецтва регіону, свого роду замкнувши коло професійного розвитку хорового виконавця. Якщо раніше молоді фахівці, які завершили освіту за фахом артист хору(ансамблю), повинні були їхати в інші міста, для того щоб працювати за отриманою спеціальністю, то зі створенням такого колективу розпочався активний розвиток місцевої хорової традиції. У складі колективу діють невелика оркестрова та хореографічні групи, що відповідає українській народно-хоровій традиції. Завдяки фаховому підходу В. Коцура, який очолює колектив з 2003, у 2011 році колектив отримав звання «Академічний», ще раз підтвердивши високий професійний рівень хору. В репертуарі колективу простежуються наступні напрямки:

- українська духовна музика (твори К. Стеценка, Д. Бортнянський, А. Ведель);
- твори на слова Т. Шевченка (К. Стеценко, О. Стадник, В. Коцур);
- оригінальні твори українських композиторів (М. Лисенко, К. Стеценко, А. Пашкевич, М. Борщ, В. Коцур);
- обробки українських народних пісень (А. Авдієвський, М, Драгинець, Г. Верьовка, А. Пашкевич, О. Стадник, М, Леонтович, В. Коцур, М. Борщ)
- вокально-хореографічні композиції;
- танцювальні номери;
- традиційні музично-театралізовані дійства «Калета», «Купала», «Різдво».

Враховуючи вищезазначене, індивідуальний підхід до виконавського репертуару колективу є основним вектором у хормейстерській справі. Створюючи авторські твори, обробки, з врахуванням виконавських можливостей колективу, В. Коцур підкреслює сильні сторони колективу, нівелюючи недоліки.

Ансамбль пісні і танцю «Сіверські клейноди» (художній керівник та головний диригент заслужений діяч мистецтв України Сергій Вовк) так само презентує народну спрямованість в хоровій традиції Сіверщини, зосередивши в собі хорову, хореографічну та інструментальну групи. Ансамбль бере свій початок від програми «На Йвана Купала», представленої С. Вовком у 2000 році в рамках роботи на посаді керівника чернігівського народного хору. І вже у 2002 році на основі учасників цієї програми був створений окремий творчий колектив. Маючи на меті збереження традицій гуртового співу, різноманітних народних обрядів та дійств, колектив продовжує творчі пошуки в рамках активізації уваги до автентичної культури регіону з метою залучення нової слухацької аудиторії. Постійні етнографічні експедиції, робота над збиранням та розшифровкою народних пісень Сіверщини, наукові дослідження характерних рис культури регіону свідчать про фаховий підхід до питання регіональних культурних особливостей. Надзвичайно важливою є візуальна складова у концертній програмі колективу, яка дозволяє говорити про колектив як складник бренду музичного мистецтва України. Презентація в обласному художньому музеї ім. Г. Галагана аудіо альбому «Душа Сіверщини» (2019) стала важливою подією в межах етномузикознавчої діяльності колективу як репрезентанта автентичної мистецької традиції регіону. В репертуарі колективу майже виключно українська музика, проте різноманітний виконавський склад сприяє широкому концертному репертуару, зокрема як виключно вокальним, танцювальним («Козацька», «Буковинський танець»), інструментальним («В корчмі», «Музичні гулянки», «Українські візерунки», «Folk і не тільки», «Folken Герць») так і вокально-хореографічним програмам («На Йвана

Купала», «Різдво», «Гей, Січ – рідна мати!», «Хай живе вільна Україна»). Інноваційний творчий підхід, слідування традиціям театралізації, характерним для народного мистецтва, постійні наукові дослідження місцевої культури роблять колектив найбільш автентичним з точки зору мистецтвознавчого підходу.

Традиційне для України кобзарське мистецтво на Сіверщині презентує Капела бандуристів імені О. Вересая. Унікальний приклад творчого колективу, заснованого мистецькою родиною сіверян, заслуженим працівником культури Миколою Борщом та заслуженою артисткою України Раїсою Борщ, сьогодні є важливим складником культурно-мистецького простору України. Мішаний склад хору співає під бандурний супровід жіночої частини, що є традиційною практикою в капелах такого типу. Статичність такого колективу нівелюється надзвичайно різноманітним репертуаром, яскравими творчими проектами. Таким прикладом була презентація поетичної збірки Р. Борщ «Ніщо не віщувало нам війни» (2022), «І марилося їм» (за мотивами драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня»), концертні програми «Бандура - сестра арфи та клавесину» (2021), «Незалежно ні від кого, будьмо незалежні!» (2021), «Весна іде, красу несе»(2018), «Не висохне душі криниця» (2017) та інші. Важливою є навчально-практична направленість колективу, який став освітньою платформою для студентів відділу народних інструментів Чернігівського фахового музичного коледжу ім. Л. М. Ревуцького. Проходячи активну виконавську практику, студенти поринають у традиції бандурного виконавства, отримують досвід репетиційної та концертної діяльності.

Досліджені вище колективи працюють на базі Чернігівського філармонійного центру фестивалів та концертних програм, який сьогодні є найбільшим творчим осередком, забезпечуючи функціонування творчих колективів та дитячих студій. Сучасний концертний майданчик став найбільш популярною сценою в місті, притягуючи до себе яскравих виконавців. Сучасний репертуар центру орієнтований на різноманітну аудиторію, зокрема

поціновувачів класичної симфонічної духової музики, джазу, народно-пісенних та академічних хорових традицій.

Наймолодший колектив регіону, Камерний хор ансамблю пісні та танцю військово-музичного центру Сухопутних військ Збройних Сил України було створено у 2003 році. Визначною рисою та яскравою відмінністю від інших колективів такого типу став саме мішаний склад хору. Всі артисти хору мали музичну освіту, але не були військовослужбовцями, хоча можливість служити строкову військову службу, була. Військові звання мали лише керівники – Олександр Шевчук, начальник оркестру, старший лейтенант, та Володимир Дашковський, начальник центру, полковник. Керівником хору стала заслужена артистка України Марина Гончаренко, другим хормейстером – Світлана Філін. Протягом чотирьох років з хором працювали І. Ткаченко, С. А. Першин, С. М. Філін, С. В. Макаренко. Камерний хор налічував 35 артистів, зі складу окремо виділявся джазовий секстет, фольклорний октет, чоловічий квартет та жіноче тріо. Визначальною рисою колективу була універсальність, яка досягалась за допомогою особливої роботи з артистами, що включала не тільки репетиції в хоровому класі, а і заняття з Володимиром Отагановим сценічними рухами та з Володимиром Литвиновим вокалом. Також необхідно відмітити Петрова Григорія Ігоровича, який був режисером багатьох концертних програм. Колектив був постійним учасником фестивалів «Київ Мьюзик Фест», «Золотоверхий Київ», «Музичні прем'єри сезону», Міжнародної пасхальної асамблеї. За роки існування камерний хор приймав участь в Міжнародному музичному фестивалі «Золота осінь» (Біла Церква, 2005), здобув 2 місце на VI Всеукраїнському конкурсі хорової музики ім. Д. Січинського (Івано-Франківськ, 2007), отримав 2 премію на XXVIII Міжнародному фестивалі православної церковної музики (Хайнувка, Польща, 2009). На цьому фестивалі колектив виконував класичні партесні концерти М. Дилецького, А. Веделя, М. Березовського та частину з Літургії Лесі Дичко. Журі відзначило високий професійний рівень військового колективу, автентичний стиль виконання

партесної української музики та особливий емоційний настрій виконуваних творів. Ансамбль пісні та танцю постійно брав участь у святкових заходах, парадах, навіть у проєкті «Зірка + зірка 2» на телеканалі 1+1. У його репертуарі найрізноманітніші за жанрами, стилями та музичною мовою, твори. Візитівкою камерного хору стало Попурі з військових пісень різних часів, аранжування яких робив С. Першин. Особливо слухачам і глядачам запам'ятався проєкт «Свіча», за участю Заслуженої артистки України Марини Гончаренко, балету «Модерн», духового оркестру та камерного хор військово-музичного центру Сухопутних військ Збройних Сил України, з нагоди «Дня пам'яті жертв голодомору». Також колектив плідно співпрацював зі студентським хором Чернігівського фахового музичного коледжу ім. Л. Ревуцького, Національною музичною академією України ім. П. Чайковського та з камерним хором ім. Д. Бортнянського. Прикладом такої співпраці є участь колективу Військово-музичного центру в якості творчої лабораторії асистентки-стажистки кафедри хорового НМАУ ім. П. І. Чайковського Бабенко Олександри. З колективом проводив майстер клас відомий диригент Дмитро Морозов, що зараз займає посаду Головного диригента Харківського національного академічного театру опери та балету ім. М. Лисенка. Неможливо не відмітити співпрацю хору з естрадним оркестром та камерним симфонічним оркестром ВМЦ, що значно розширювало репертуар колективу та надавало специфічного стилю, завдяки виконанню хорових естрадних творів. Особливістю цього стилю, по перше, став дуже різноманітний репертуар, що включав старовинну українську музику, партесні концерти А. Веделя, М. Бортнянського, М. Березовського, М. Дилецького, зразків класичних творів Й. Баха, В. А. Моцарта, Л. Бетховена, Дж. Верді, обробки українських народних пісень. Окремо необхідно виділити діяльність сучасних українських композиторів, багато творів яких колектив виконував вперше. Це і І. Алексійчук, Леся Дичко, Т. Іваницька, О. Кушніренко, В. Мужчіль, В. Степурко, М. Шух, А. Щетинский, І. Щербаков, А. Яковчук. Другою визначною рисою колективу стала його універсальність,

що давала змогу виконання народної, класичної, духовної, естрадної музики. Більш ширший діапазон, більш різноманітна програма, нестандартні сучасні твори та творчий підхід до їх виконання давали змогу колективу яскраво виділятися як на міських, так і на всеукраїнських та міжнародних конкурсах та фестивалях. На превеликий жаль, 2012 році колектив розформовано, деякі артисти хору залишилися працювати в якості провідних солістів ВМЦ та в складі ансамблів.

Найбільший за кількісним складом професійний хоровий осередок становлять студентські хори навчальних закладів Сіверщини. Студентський хор (керівник Народна артистка України М. Гончаренко), хор відділу естрадний спів Чернігівського фахового музичного коледжу ім. Л. М. Ревуцького, академічний студентський хор Ніжинського коледжу культури і мистецтв ім. М. Заньковецької (керівник Л. Дорохіна), молодіжний хор «Світич» (керівники заслужені діячі мистецтв Л. Шумська та Л. Костенко), студентський хор Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (керівник І. Кондратенко) презентують академічну хорову традицію краю. Величезний творчий потенціал молоді в межах навчального процесу реалізується завдяки комплексному та системному підходам. Проходячи етапи індивідуального розвитку та професійного становлення в рамках навчання та виконавської діяльності в колективі, студенти отримують хормейстерський досвід роботи з навчальним хоровим колективом, визначають на практиці принципи підбору репертуару, особливості драматургії під час формування концертних програм, що є надзвичайно актуальним для майбутніх фахівців, які навчаються за напрямом 028 «Менеджмент соціокультурної діяльності». Співацький репертуар студентських хорів вражає своєю різноманітністю та повнотою. Вже стандартні твори українських та світових класиків, різноманітні обробки як українських народних пісень так і пісень народів світу, духовна музика, аранжування естрадних пісень та твори сучасних композиторів колективи виконують на різноманітних святах, конкурсах та

фестивалях. Молода енергія, не перенасичена обов'язковими проектами розвивається досить автономно, а керівники колективів виконують переважно направляючу, контролюючу та дисциплінуючу функції. Вже традиційним стали спільні проекти студентських та професійних колективів регіону в межах урочистостей та державних свят, які несуть надзвичайно важливе виконавське навантаження. Співаючи поруч з досвідченим професійними виконавцями, студенти повинні відповідати взірцевому рівню, якого вже досяг той чи інший колектив. Важливим аспектом у проектах такого типу є їхня традиційна масштабність, яка сягає корінням до традиції народних свят, коли пісні співали всім селом.

Студентським професійним хоровим колективом народного спрямування в Сіверському регіоні є народний хор Ніжинського коледжу культури і мистецтв ім. М. Заньковецької (керівник О. Синиця). Цей хор має цінну практичну спрямованість з огляду на його творчу діяльність, що робить колектив навчальним майданчиком для отримання фахового досвіду в межах набуття студентами кваліфікації менеджера. Такий комплексний підхід дозволяє отримати наступні навички: організаційні (розподіл обов'язків, планування часу), виконавські (вокально-хорова, сценічна робота над творами), режисерські (підбір репертуару, складання програми, написання сценаріїв), наукові (дослідження народних традицій).

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України №211 «Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» від 11 березня 2020 р. [248] на території України вводились певні карантинні обмеження, запроваджувалось дистанційне навчання, обмежувалось проведення творчих заходів. В світовій практиці це перший випадок масових обмежень, які вводились для населення та одночасно стали поштовхом до появи нових культурних традицій, пошуку можливих рішень з використанням інформаційних технологій. Саме ця подія сприяла надзвичайно швидкій

цифровізації культури та мистецтва, повноцінній інтеграції сучасних технологій в освітній та культурно-мистецький простір.

Виконавська діяльність професійних хорових колективів Сіверщини, як основних формотворчих одиниць відіграє надзвичайно важливу роль з точки зору художнього наповнення культурно-мистецького простору регіону. Проте, діяльність колективів не можна вважати автономною, з огляду на їх репертуар, різноманітні творчі проекти та їх смислове наповнення. Пошук нових підходів, засобів та методів взаємодії зі слухачами та глядачами роблять хор лише одним з інструментів, засобом для передачі авторського задуму, що ставить перед колективом надскладні завдання.

3.2. Традиції хорової освіти Сіверщини в діяльності аматорських хорових колективів регіону.

Хоровий спів як одна з найдавніших культуротворчих складових є невід'ємною складовою народної традиції. Унікальність гуртового співу української традиції закладена в культурний код як ідентифікатор спільної праці землеробської нації. Саме тому аматорське хорове виконавство набуло найбільшого поширення на ряду з іншими видами народної творчості. З огляду на представлений нижче матеріал, питому складову колективів представляють виконавці старшого віку, які мають досвід участі в художній самодіяльності заводів та фабрик часів радянської влади та активізації ідеологічного виховання засобами хорового співу.

Одним з найстаріших хорових колективів на Сіверщині був і залишається Заслужений аматорський народний хор «Десна» м. Чернігів. Відповідно до постанов ЦК КП(б)У, починаючи з 1950-х років на промислових підприємствах Сіверщини створюються різноманітні творчі колективи (переважно аматорські хори) та будинки культури, необхідні для їх повноцінного функціонування. Саме так на Чернігівській фабриці первинної обробки вовни у 1951 році заслуженим артистом України Леонідом Пашиним був заснований аматорський хор. Цей колектив може вважатись по праву першим повноцінним колективом, який представляє Сіверську хорову традицію. Перші учасники колективу, працівники фабрики, мешканці Чернігова та найближчих сіл, які не мали фахової музичної освіти, продовжували традиції народно-пісенного виконавства краю. Завдяки професійному підходу, Л. Пашина, який працював з хором 25 років, у 1961 році колектив отримав звання «народний», у 1968 – «заслужений народний». Впродовж наступних років хором керували: заслужені працівники культури Григорій Драгинець, Леонід Хатун, Микола Борщ. З 2010 року хор очолює Заслужений працівник культури України Микола Олексієнко. Виконавський склад мішаного хору достатньо сталий, переважно це аматори старшого віку, деякі з яких працюють в колективі понад 20 років. Дослідивши

репертуарну політику, можна виділити два стратегічні напрямки – це обробки народних пісень та авторські твори. Обробки народних пісень найчастіше здійснені самими керівниками, з урахуванням виконавських можливостей колективу, що свідчить про індивідуальний творчий підхід до хормейстерської роботи. Місцеві композитори в своїй творчості так само дотримуються такого вектору, часто присутні на репетиціях прем'єрних творів, що дозволяє колективу максимально достовірно втілити творчий задум композитора. Невелика оркестрова група, яка складається зі скрипок, контрабасу, флейти, баяну та бандури, значно розширює виконавські можливості, слугує повноцінною підтримкою хористам. Хор «Десна» є постійним учасником різноманітних концертних програм та фестивалів місцевого та всеукраїнського рівня, за значний внесок в розвиток культури краю колектив нагороджений грамотою Чернігівської міської ради, подяками Чернігівського міського голови, Управління освіти і науки облдержадміністрації.

Продовжуючи традиції аматорського народного хору «Десна», у 1960 році Михайло Главецьким був заснований аматорський хор ветеранів війни та праці. З 1998 року хор працює на базі Міського Палацу культури м. Чернігів, який виступає важливим культурним центром регіону. Виконавський склад наповнюється переважно за рахунок колишніх професійних артистів, викладачів музики, які мають виконавський досвід та активну життєву позицію. Репертуар колективу представлений обробками українських народних пісень, творами сучасних вітчизняних та закордонних композиторів. Баянний акомпанемент, як складова хорової традиції радянського періоду, надає колективу певних автентичних рис.

Важливого значення в рамках збереження народних хорових традиції набувають хорові аматорські колективи ветеранів війни та праці, людей похилого віку. Маючи музичні здібності та виконавський досвід, співаки об'єднуються у товариства, ансамблі та хори, працюючи переважно на громадських засадах. На базі Палацу культури художньої творчості дітей,

юнацтва та молоді м. Чернігів функціонують хор «Діти війни» та Народний аматорський хор «Калина», які по праву заслуговують звання повноцінного аматорського хорового осередка міста для людей похилого віку. Парк поруч з палацом культури, розташований в густонаселеному районі міста де проживають переважно пенсіонери, колишні робітники чисельних фабрик, розташованих поблизу, влітку перетворюється на справжній концертний майданчик, коли ввечері артисти хору влаштовують імпровізовані концерти. В межах їх концертно-виконавської діяльності доцільно говорити про забезпечення принципу доступності засобів для творчості, що сприяє повноцінному розвитку та збільшенню інтересу до хорового виконавства у молоді. Схожі хорові колективи існують у різних містах та селах Чернігівської та Сумської областей, зокрема Народний хор ветеранів війни та праці м. Прилуки, створений у 1980-х (керівник Олександр Циганко), Хоровий колектив ветеранів війни та праці Носівського міського будинку культури «Пам'ять» (керівник Юрій Подольський), Ніжинський народний аматорський хор ветеранів (керівник Ірина Литвинець), хор районної ветеранської організації «Придеснянські барви» м. Мена (керівник Олександр Лукаш), народний хоровий колектив ветеранів війни та праці Міського будинку культури «Зоряний» м. Конотоп (керівник Олена Колесник), народний хор ветеранів праці «Калинонька» Шосткинського центру культури і дозвілля (керівник Тетяна Сачава), Народний аматорський хор ветеранів КЗ «Бахмацький Будинок культури» Бахмацької міської ради (керівник Валентина Остапенко), хор ветеранів війни та праці м. Семенівка, Народний аматорський вокальний ансамбль «Ветеран» Білопільського центру культури і дозвілля «Україна» (керівник Богдана Філоненко). Проаналізувавши виконавський репертуар цих колективів, можна виокремити наступні напрямки:

- твори військової тематики, про бойову славу захисників, вшанування пам'яті полеглих воїнів, трудовий героїзм, відновлення Батьківщини;

- твори патріотичного змісту, про любов до України, до рідної землі;
- обробки українських народних пісень, автентичні народні пісні регіону;
- оригінальні твори місцевих авторів та керівників колективів;
- нескладні твори духовного змісту.

Глядацьку аудиторію таких колективів складають переважно люди похилого віку, місцеві мешканці села, міста, району. Проте, хори ветеранів постійно запрошуються на різноманітні урочисті події, концертні програми в рамках святкування державних свят, фестивалі народного мистецтва регіону. Сьогодні надзвичайно важливе існування таких колективів для збереження автентичної народно-пісенної традиції сіл та містечок, яка нівелювалась за часів радянської влади. Творча діяльність людей старшого віку є чудовим прикладом для наслідування, виховання в молоді почуття поваги та розуміння. Високий рівень виконавської майстерності та сценічної культури колективу підтверджений багатьма нагородами, грамотами та дипломами. Продовжуючи творчі пошуки на базі колективів функціонують дуети, жіночий та чоловічий вокальні ансамблі.

Окрему, надзвичайно важливу, найбільш чисельну та автентичну складову хорового мистецтва Сіверщини становлять колективи сільських будинків культури та творчості. Одним з найстаріших в регіоні є Старосільський народний хор сільського будинку культури (керівник заслужений працівник культури України Василь Деркач). Заснований у 1935 році викладачем музичної школи м. Суми А. Дейниховським, вже майже 90 років колектив репрезентує хорову традицію східних кордонів Сіверщини на території Сумської області.

В рамках цього дослідження нами було проаналізовано історичні засади створення та формування, етапи творчого становлення, сучасну виконавсько-концертну діяльність, репертуар понад 100 народних аматорських хорових колективів та ансамблів сіл та міст Сіверщини, назви яких подано у додатку

(додаток А). Виконуючи цілу низку надзвичайно важливих функцій, зокрема просвітницьку, виховну, освітню та культуротворчу, яка реалізується завдяки ретрансляції колективами культурного досвіду, такі творчі об'єднання існують майже в кожному населеному пункті. Сприяючи вихованню естетичного смаку та музичному розвитку жителів громади, колективи слідкують за культурними тенденціями, приймаючи участь у багатьох конкурсах та фестивалях як в очному так і в дистанційному форматі. Традиції народного гуртового співу, української обрядовості, фольклорних надбань дбайливо зберігають та продовжують в рамках своєї творчості фольклорні творчі колективи регіону. Неодноразово підтверджуючи статус «народного аматорського», колективи продовжують професійно зростати, розширювати виконавські можливості та збагачувати репертуар. З огляду на різноманітні чинники зовнішнього впливу, колективи мають переважно однорідний жіночий склад, іноді з 1-2 чоловічими голосами. Часто колективи мають концертмейстера на фортепіано чи баяні, іноді керівник поєднує ці обов'язки. Такий супровід в певній мірі покращує якість виконання, оскільки співаки співають не а саррелла, чіткіше інтонують. Інструментальний супровід дозволяє значно розширити репертуар, виконувати більш складні твори поліфонічної фактури. Відповідно, у виконавському репертуарі народних аматорських колективів Сіверщини присутні наступні напрямки:

- місцеві календарно-обрядові та родинно-побутові пісні;
- місцеві автентичні пісні, родиннопобутові обряди з елементами театралізації;
- обробки українських народних пісень, пісні сучасних українських композиторів;
- зразки класичної музики українських та закордонних композиторів;
- обробки естрадних пісень.

Особливості репертуару таких колективів продиктовані в першу чергу виконавськими можливостями та запитам публіки. Якщо раніше основну

частину репертуару складали твори патріотично-ідеологічного змісту а програма жорстко регламентувалась офіційними постановами уряду, сьогодні в рамках процесу національного відродження все більшу частину складають народні пісні. Фольклорні колективи у своєму виконання прагнуть в першу чергу автентичності, максимальної наближеності до давніх народних традицій, відродження забутих унікальних рис мистецтва регіону. Практична значущість в діяльності фольклорних колективів представлена участю у етнографічних експедиціях та відповідними науковими дослідженнями.

Надзвичайно розгалужена система культурних закладів в регіоні свідчить про постійний творчий розвиток, враховуючи вік учасників таких колективів (від 20 то 90 років), неперервну концертно-виконавську діяльність, професійну затребуваність таких колективів в рамках процесу національного відродження. Переважна більшість колективів була заснована у 1980-х роках одночасно з початком періоду «перебудови». Ідеї демократизації та гласності, зняття цензури, припинення переслідувань церкви, послаблення ідеологічного тиску на культуру в цей час відкрили широкі можливості для творчого самовираження. Більшість колективів, заснованих в той час продовжують свою діяльність і сьогодні, підтверджують отриманні раніше почесні звання та плідно працюють на благо рідної країни [272].

Одним з провідних культурних осередків Сумської частини Сіверщини виступає місто з давньою історією - Путивль. Концертно-виконавська діяльність вокально-хорових колективів міста Путивль Сумської області сьогодні представлена наступними колективами: Народний аматорський вокальний ансамбль народної пісні «Старушки-веселушки та дідошки-парубочки» (керівник Василь Сітовський), Народний аматорський вокальний ансамбль «Барви» (керівник Світлана Пустовойтова), Народний аматорський вокальний ансамбль «Надія» (керівник Ірина Сахарова), Народний аматорський хоровий колектив «Ветеран» (керівник Ірина Сахарова), Народний аматорський вокальний ансамбль «Сіверяни» (керівник Петро Лавренко), Народний

аматорський вокальний ансамбль народної пісні «Не горюй» (керівник Микола Свердліков), Народний аматорський фольклорний колектив «Ярославна» (керівник, заслужений працівник культури Олена Черв'яцова). Репертуар цих колективів досить подібний, переважно це обробки українських народних пісень, в той час як виконавська манера має в кожного свої характерні особливості з огляду на склад та мистецьку традицію, в якій виховувалися учасники колективу. Такий потужний творчий колектив є постійним учасником різноманітних творчих фестивалів народного мистецтва, урочистих концертів району та області.

З метою розширення виконавських можливостей до складу колективів входять читці, солісти, дуети, тріо, іноді хореографічна та інструментальна групи. Колективи постійно працюють над підвищенням свого професійного рівня, виконавської майстерності, сценічної культури, вдало поєднуючи вокальний спів з елементами театралізації та хореографії. Репертуар колективів досить часто оновлюється, зазвичай це до 100 різноманітних вокальних творів. Найпопулярнішими концертними майданчиками для народних аматорських хорів та ансамблів виступають будинки культури, військові частини, заклади соціального захисту чи обслуговування населення, школи. Основними функціями таких колективів є: розвиток і пропаганда традиційної української культури у громаді, повноцінне естетичне виховання молоді, збереження духовних надбань українського народу, відтворення української народної пісні в її первісному стані.

Широкі можливості обдарованих дітей Сіверщини представлені розгалуженою системою будинків та палаців культури, при яких діють різноманітні гуртки та студії, деяким з них присвоєні почесні звання «зразковий» та «народний», зокрема Зразкова аматорська студія «Добрий вечір» Глухівського міського палацу культури (керівник Тетяна Карпенко), Аматорський вокальний дитячий ансамбль «Веселики» КЗ «Недригайлівський будинок дитячої та юнацької творчості Недригайлівської селищної ради

Сумської області» (керівник – Тетяна Токмань), вокальний гурток «Барвінок» при Центрі дитячої та юнацької творчості Носівської міської ради (керівник Алла Боженко), Зразковий аматорський фольклорний колектив «Весняночка» Сім'янівського сільського будинку культури–філії комунального закладу «Дубов'язівський центр культури і дозвілля» (керівник Катерина Рекал) та багатьма іншими. Такі творчі об'єднання замінюють музичні та мистецькі школи в громадах та задовольняють потребу дітей в творчому розвитку. Маючи за приклад діяльність народних аматорських колективів, молодь прагне продовжувати їх традиції, долучатись до творчого життя рідного міста. Саме тому такі заклади набувають актуального значення з метою підготовки молодих фахівців-виконавців для професійних дорослих колективів. З малечку розвиваючись в народній традиції, діти становлять основний творчий потенціал, а продовжуючи традиції рідного регіону юнацьке виконавство набуває важливого значення для збереження регіональної культури. Виконавський репертуар та можливості цих колективів надзвичайно різноманітні. Поєднуючись з іншими гуртками, хореографічним та сценічним, колективи значно розширюють свої виконавські можливості, а активна життєва позиція керівників та їх професійний досвід роблять колективи переможцями та лауреатами багатьох міжнародних та всеукраїнських конкурсів та фестивалів. З введенням карантинних обмежень у 2020 році творче життя колективів не зупинилось а навпаки, розгорілося з новою силою. Маючи можливість дистанційної участі у конкурсах та фестивалях, колективи отримали багато нагород та стали знаними не тільки в межах свого регіону, а і в Україні та за її межами, особливо враховуючи неабиякий інтерес у світі зараз до української культури. Виховуючи почуття патріотизму та любові до рідного краю в молоді, дитячі вокальні ансамблі та хоріві колективи сприяють формуванню митців нової генерації, вихованими не насильницькими методами радянської влади, в любов'ю до своєї рідної землі, культури та Батьківщини.

Хори при загальноосвітніх школах продовжують хорові традиції регіону, започатковані переважно в радянський період з метою виконання хоровим колективом функцію інструмента для ідеологічного виховання. Народний хор «Елегія» гімназії №31 м. Чернігів (керівник Алла Бусло), Народний художній хор «Васильки» імені В. Бурноса Носівського ліцею № 1 (керівники Наталія Євсович, Сергій Євсович), зразковий дитячий хор «Шкільні роки» Конотопської міської гімназії (керівник Дмитро Зільберштейн) та інші колективи регіону виконують роль музичних хорових класів, часто працюючи за їх зразком, забезпечують доступ до навчання та повноцінне естетичне виховання школярів.

Хори при церквах та монастирях складають перехідну ланку між професійними та аматорськими колективами з огляду на їх склад та місцезнаходження. Так, в Чернігівському храмі всіх святих Чернігівських діють дитячий хор недільної школи, хор мішаного складу та чоловіча капела, а загалом в Сіверщині існує понад 150 релігійних організацій різних конфесій. Колектив співаків в релігійному закладі залежно від його розташування може бути повністю професійним чи навпаки, складатися виключно з аматорів, прихожан, які знають основні молитви. Кращого рівня колективи у містах та містечках, де існують професійні хорові колективи, народні аматорські вокальні ансамблі, в той час як у віддалених селах в православних церквах часто хор запрошують на великі свята з сусідніх міст.

Зважаючи на достатньо велику частину євреїв серед мешканців Сіверщини, а також з метою збереження традицій та розвитку культури національних меншин, творчі об'єднання набувають загальнонаціонального значення. Музей історії євреїв Глухівщини, заснований у 2003 році, сьогодні має регіональне значення, презентуючи історію діяльності єврейських громад Чернігова, Глухова, Конотопа, Сум, Шостки, Путивля та інших міст Сіверщини. Чоловічий хор «Голдене менер» (Золоті чоловіки) створений в 1998 році з ініціативи голови Чернігівської обласної єврейської общини Семена Бельмана.

Цей аматорський хор під керівництвом Тетяни Куліш об'єднує чоловіків середнього та поважного віку. В репертуарі хору пісні на ідиші, івриті, українській та інших мовах. Колектив багато гастролює по Україні, виступав в сусідніх країнах. Хор є постійним учасником багатьох фестивалів та конкурсів в Чернігові. В хорі можуть брати участь всі бажаючі, незалежно від віку та національності, що ще раз підкреслює демократичні настрої в культурно-мистецькому середовищі регіону. Важливу роль в діяльності цього колективу відіграє благодійна єврейська організація «Хесед-Естер», яка сприяє повноцінному розвитку колективу та виступає засновником міського фестивалю єврейської культури імені Шолома Алейхема.

Унікальним для Сіверщини хоровим колективом духовного спрямування є Глухівський Народний камерний хор духовної музики. 11 листопада 1990 року в родинному склепі меценатів Терещенків, що знаходиться в храмі Трьох Анастасій відбулось перше виконання колективом творів Д. Бортнянського та М. Березовського. Саме цей концерт вважається початком існування колективу. яке відбулося, та відродило духовний спів після сторічного забуття. Виконуючи духовну українську музику, колектив складається переважно з аматорів, місцевих мешканців Глухова. Проте хор відіграє надзвичайно важливу роль як продовжувач традиції Глухівської співацької школи. Під керівництвом професійного хормейстера Катерини Кобзар, колектив досяг свого професійного розквіту, у 2000 році отримав звання «народний». Здійснюючи активну просвітницьку діяльність, колектив гастролює по сусіднім містам та селам, виступає в навчальних закладах, будинках творчості, відкритих концертних майданчиках, співає на святкових богослужіннях в церквах та монастирях. За сприяння родини Терещенків, які продовжують підтримувати українську культуру і сьогодні, у 2004 році колектив здійснив студійний запис виконання партесних концертів Д. Бортнянського, за сприяння Глинського ставропігійного монастиря Різдва Пресвятої Богородиці, розташованого біля Глухова, у 2006 році вийшов другий диск. Основну частину виконавського

репертуару колективу складають твори духовного змісту, обробки українських народних пісень та світські твори, які увійшли до концертних програм «Різдвяні піснеспіви», «Прощена Неділя» та «Тарасова пісня».

3.3. Активність хорових традицій Чернігівщини та їх вплив на культурно-мистецький простір України.

Активізація духовного потенціалу народу, що розпочалась з початком соціального оновлення суспільства передбачає реалізувалась в такому суспільному явищі, як естетична культура. Саме розвиток естетичного смаку, його трансформація під впливом зовнішніх чи внутрішніх чинників, впливає на особистість на підсвідомому рівні, сприяючи трансформаційним процесам у національній свідомості, самоідентифікації та визначенні ролі людини в суспільстві. Культурно-мистецький простір, в певній мірі сформований під впливом потреб суспільства, являє собою всю повноту естетичних поглядів, інтересів, новітніх тенденцій, наукових відкриттів в рамках творчої діяльності усього народу.

З початку 90-х рр. характерною ознакою музичного життя України стала поява великої кількості професійних та аматорських хорових колективів і відповідно хорових фестивалів як концертних майданчиків. Причинами такого процесу стала децентралізація культури, падіння залізної завіси, відкриття кордонів держави та позбавлення тягара цензури. Певне погіршення соціально-економічних умов життя не найкращим чином вплинуло на концертну діяльність колективів, що виявило необхідність появи нових культурних проектів нових форм, доступних для більшості. І вже з кінця 1980-х років Україну охопив надзвичайно потужний фестивальний рух.

Особливості проведення різноманітних фестивалів в Україні були висвітлені у працях Л. Бабушки, О. Дьячкової, О. Кавунник О. Рощенко, Г. Степанченко, М. Черкашиної-Губаренко, Л. Шаповалової. Незважаючи на те, що фестивальний рух Сіверщини як історично сформованого культурного регіону триває вже понад тридцять років, особливості його розвитку та

результати досі не стали предметом наукового вивчення та узагальнення, що зумовлює актуальність цього дослідження.

З огляду на досліджені нами конкурси та фестивалі, їх учасників, ідейне навантаження та професійне значення для культури країни, визначаються наступні типи фестивалів за їх спрямуванням:

- культурно-історичні, спрямовані на відродження традицій, сформованих в певні історичні періоди (Батуринфест «Шабля» (м. Батурин), відкритий фестиваль традиційної слов'янської культури та бойових мистецтв «Київська Русь» (м. Любеч), Всеукраїнський фестиваль «Козацький родослав» (м. Конотоп), Дні Українського козацтва (м. Шостка), свято козацької слави «Калнишева рада» (Роменський р-н Сумської обл.), фестиваль історичної реконструкції «Вирський град» (м. Білопілля, Сумської обл.) та інші);

- фольклорні фестивалі, спрямовані на відродження та збереження народно-пісенних традицій, місцевих обрядів («Конотопська відьма запрошує» (м. Конотоп), фестиваль «Відродження українського села, його духовності і культури» (с. Піски), фестиваль вертепів (м. Сосниця), відкритий фестиваль народної творчості «Придеснянські зорі» (с. Араповичі, Чернігівська обл.), фестиваль народної творчості «Дивограй» (с. Пустовійтівка Роменський р-н), фольклорний фестиваль «Народні скарби Куликівського краю» (с. Вершинова Муравійка, Куликівський р-н), Всеукраїнський фестиваль кобзарського мистецтва «Вересаєве свято» (с. Сокиринці Прилуцький р-н) ;

- музично-виконавські (Всеукраїнський дитячо-юнацький фестиваль музичного мистецтва «Кобзарський майдан у Чернігові» (м. Чернігів), «Шлях до зірок», «Дзвінкоголосі сурми» (м. Конотоп), всеукраїнський конкурс-фестиваль Весняний зорепад (м. Чернігів), Країна art-fest (м. Чернігів), Обласний фестиваль-конкурс молодих виконавців імені А. К. Розумовського (м. Батурин), конкурс-фестиваль «Зоряні мости» (м. Чернігів), ;

- виключно хорові (фестиваль дитячої творчості «Сонечко» (смт. Іржавець), хоровий фестиваль «Свято хору» (м. Чернігів), хорова

асамблея пам'яті Любомира Боднарука (м. Чернігів), Творчий проект «Майстри хорового співу Чернігівщини» (м. Чернігів), Ніжин хор-фест (м. Ніжин), ;

- сучасної української культури (обласний конкурс української естрадної пісні та сучасної популярної музики «Радослав» (м. Суми), День вуличної музики (м. Конотоп);

- духовного спрямування та національних меншин («Воскреслий Христос дарує радість дітям» (м. Чернігів), міський фестиваль єврейської культури імені Шолома Алейхема (м. Чернігів), фестиваль єврейської пісні «Чернігівська осінь» (м. Чернігів), Концертно-тематична програма «Євреї в культурному житті Чернігова» (м. Чернігів) різдвяний благодійний фестиваль «Христос рождається — славимо Його» (м. Ніжин) та інші.);

- святкові, з метою відзначення ювілейних дат, які функціонують не на постійній основі (фестиваль патріотичної пісні «Партизанські зірниці» (м. Путивль);

- конкурси-огляди творчих колективів (Міжрегіонального Відкритого фестивалю-конкурсу дитячої та юнацької творчості «Зірковий шанс» (м. Суми), Міжнародний дитячий музичний фестиваль «Квітка миру» в рамках четвертого етапу проекту ЗСУ «Армія – дітям» (м. Чернігів));

- присвячені персоналіям, видатним митцям, уродженцям Сіверщини (Творчий проект «Україна музична» до 85-річчя від дня народження композитора народного артиста України Олександра Білаша (м. Чернігів), Обласний фестиваль української пісні і танцю імені Григорія Верьовки (м. Чернігів),).

З огляду на надзвичайно масштабний фестивальний рух в регіоні, як невід'ємну складову загально національного культурно-мистецького простору, фестивалі потребують означення характерних типових рис. Вбачаючи унікальну важливість фестивалів як концертних майданчиків, що залучають до традиційного хорового виконавства широку, не завжди лояльну глядацьку

аудиторії, заходи такого типу акумулюють в собі важливу просвітницьку та виховну функції.

Фестивалі культурно-історичного спрямування, в рамках проведення яких невід'ємною частиною є концертна програма у вигляді виконання тематичних народних пісень, зокрема патріотичних, козацьких, стрілецьких. Традиційні козацькі пісні виконують переважно чоловічі ансамблі або чоловічий склад хору, проте важливою є і жіноча козацька традиція, представлена переважно соціально-побутовими піснями про любов до козаків, очікування їх з походів. Важливу виконавську складову таких фестивалів становлять кобзарі та лірники, як продовжувачі козацької традиції, які оспівують героїчні подвиги козаків, гетьманської старшини та висміюють тогочасну владу.

Місцеві фольклорні фестивалі Сіверщини, яка актуалізують в собі місцеву регіональну традиції, набувають все більшої популярності в рамках загальнонаціонального процесу культурного відродження. Результати етнографічних експедицій, розшифровки народних пісень, реконструкція обрядів, презентація елементів побуту та національних костюмів є невід'ємними частинами таких фестивалів. Слідкуючи за новітніми тенденціями у сучасному хоровому виконавстві популярними формами стали музично-театральні дійства, які дозволяють в повній мірі поринути у давній пласт місцевої культури. Проведення різноманітних наукових та науково-практичних конференцій в рамках фольклорних фестивалів свідчить про фаховий музикознавчий та культурологічний підходи до вивчення регіональних традицій.

Фестивалі більш загальної спрямованості, виділені у музично-виконавський тип сьогодні є найбільш поширеними як в Україні так і в світі. Об'єднуючи в собі величезну кількість виконавців, переважно молоді, які представляють вокальний, хоровий, виконавський, хореографічний, театральний напрямки, такі фестивалі навіть в умовах карантинних обмежень

проводжують існувати, розширюючи свою діяльність на міжнародний простір. Відсутність конкретної тематики, певних вікових обмежень та своєрідного мистецького направлення робить такі заходи унікальними мистецькими проектами, на яких слухачі та глядачі мають можливість познайомитись з широким виконавським репертуаром колективів. Традиції своєрідних конкурсів-оглядів, які не мали на меті визначити найкращого, закладені ще в радянський період, сьогодні продовжують трансформуватись у величезні концертні дійства на фестивалях такого типу.

Фестивалі та конкурси музично-виконавського типу, які мають саме професійну музичну спрямованість відзначаються більш фаховим підходом до організації. Сучасний музично-освітній простір, який вимагає від викладачів та хормейстерів певних професійних здобутків, підтверджених дипломами та грамотами сприяє повноцінному функціонуванню таких фестивалів. Неупереджений фаховий погляд на виконання особливо важливий для народних аматорських колективів, які зазвичай не мають конкуренцію в своїй місцевості і не завжди слідкують за сучасними тенденціями.

Фестивалі виключного хорового спрямування на Сіверщині мають надзвичайно важливе значення для формування та відродження хорових традицій регіону, вагомий вплив на музично-хорову освіту краю та функціонування мистецьких осередків. Учасниками хорових фестивалів зазвичай є дитячі хори музичних та мистецьких шкіл міста, навчальні студентські хори закладів середньої та вищої освіти, професійні хорові колективи академічного та народного спрямування. Такий склад учасників сприяє максимальній повноті відображення стану хорової культури регіону, обміну досвідом, напрацюванню стратегій розвитку.

Найбільш потужним виключно хоровим фестивалем Сіверщини сьогодні є фестиваль дитячої творчості «Сонечко», заснований у 1990 році з ініціативи голови обласного відділення хорового товариства ім. М. Леонтовича Любомира Мирославовича Боднарука (1938-2009). Саме збірка «Сонечко» Л. Ревуцького

для голосу або дитячого хору та фортепіано, як одна з найпоширеніших українських хорових хрестоматій для дитячого хору стала основною ідеєю в контексті організації фестивалю. Обравши місцем проведення село Іржавець, батьківщину Л. М. Ревуцького Іржавський меморіальний будинок-музей композитора перетворюється на величезний концертний майданчик, гостинно приймаючи хорові колективи музичних та мистецьких шкіл регіону. Ставши прототипом для організації масштабних хорових фестивалів, у 1995 році Любомир Боднарук виступив з ініціативою заснування міського хорового фестивалю «Свято хору», який з 2010 року носить його ім'я.

Міжнародні традиції музичних фестивалів активно формують концертно-виконавський простір в Україні. Прикладом такого впливу є «День вуличної музики», який проходить у м. Чернігів, м. Конотоп, та інших містах регіону. Започаткований у 2007 році у Вільнюсі як музичний флешмоб литовським музикантом Андрюсом Мамонтовасом, сьогодні фестиваль об'єднує аматорів та професійних музикантів по всьому світі. На вулицях міста, в парках, на відкритих майданчиках виконавці знайомлять слухачів з сучасною авторською музикою, обробками українських народних пісень, тим самим підвищуючи лояльність аудиторії та популяризуючи рідну культуру.

Традиції музично-хорової освіти Сіверщини зародились в церковних школах та монастирях, що зберігаючи народно-пісенні традиції сприяло професійному розвитку дітей. Продовжуючи традиції духовної складової дитячого хорового виконавства у Чернігові на базі Храму Всіх святих Чернігівських було засновано фестиваль дитячої хорової творчості «Воскреслий Христос дарує радість дітям». Це перший професійний хоровий фестиваль духовної музики на Сіверщини, який презенту православному співацьку традиції в дитячій творчості. Фестиваль проводиться на першому тижні після Великодня, і включає обов'язкове об'єднане виконання великоднього тропаря «Христос Воскресе». Про унікальність та важливість фестивалю свідчить склад його учасників. Заснований в межах Чернігівської

школи мистецтв імені Л. Боднарука, сьогодні фестиваль набув регіонального значення, об'єднуючи в собі не тільки хори дитячих музичних шкіл міста, а і церковних шкіл області. Таким чином ми маємо приклад сучасного дитячого духовного фестивалю, який надзвичайно природньо зайняв відсутню в хорівій традиції нішу. Окрім згаданого вище фестивалю, творчі заходи релігійного спрямування складають окрему частину фестивального руху регіону, зокрема: в рамках святкування ювілею Реформації у Філармонійному центрі фестивалів та концертних програм проходять фестиваль сучасного духовного співу, фестиваль християнської культури Чернігівщини «Воскрес Христос-воскресне й Україна» та міський фестиваль єврейської культури імені Шолома Алейхема

Культурно-мистецький простір України, як складник вселенського творчого процесу зазнав надзвичайно сильного впливу зовнішнього фактору. Кабінет Міністрів України відповідно до статті 29 Закону України “Про захист населення від інфекційних хвороб” з метою запобігання поширенню на території України коронавірусу COVID-19 та з урахуванням рішення Державної комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій від 10 березня 2020 р. видав постанову, яка мала чи не найбільший вплив на національну культуру за всю історію існування Української держави [248]. Обмеження, введені цією постановою дали поштовх до активізації вже досить тривалого процесу цифровізації культури та навчання, що сприяло творчому пошуку, інноваціям та трансформаціям в надзвичайно швидкому темпі. Різноманітні on-line платформи стали простором для проведення індивідуальних та групових занять, хмарні сховища та репозиторії замінили звичні нам книжкові бібліотеки, віртуальні тури замінили відвідування музеїв.

Як казав П. Чесноков – основою в роботі з великим колективом є дисципліна, виконання навчальної програми і планомірний рух до поставленої мети. Кожен концерт, мистецька програма зводяться як будівля – від задуму, ескізу, креслення, логістики і аж до звершення [317]. Усі учасники мусять працювати злагоджено над локальними завданнями і вчасно видати результат.

На жаль, карантин відкоригував як строки і плани, так і сам процес. Важливим фактором, що, на мою думку, змінив ставлення дітей, викладачів, суспільство в цілому – стала потреба в самоорганізації, самодисципліні, яка організовує і стає найголовнішою запорукою результату.

Таким чином ми спостерігаємо позитивні тенденції в дистанційному навчанні, оволодінні сучасними технологіями та впровадженням їх у мистецьку освіту. Інтернет мережа стирає кордони, важливо це використовувати з користю. Карантин змусив нас відчувати гостру потребу в живому спілкуванні, тому, можливо, саме це і стане поштовхом до збільшення інтересу у молоді до класичної музики, живого виконання перед гаджетами та інтернетом.

Висновки до третього розділу

Традиції, як незмінні постулати, що формують основу національної культури, проходять досить тривалий процес свого становлення. Багато культурних традицій, створених штучно, не приживаються, а за відсутності контролю – просто зникають. Традиції, створені народом, виплекані в жорсткій боротьбі за своє існування, попри заборони та утиски, з часом розквітають та, за належної підтримки, трансформуються у новий якісний мистецький продукт.

Конкурси та фестивалі регіону, як майданчики для творчої взаємодії, обміну досвідом та загалом реалізації творчого потенціалу колективів відіграють надзвичайно важливу роль. Розвиваючись в межах певної місцевості, найчастіше окремої громади чи району, аматорські хорові колективи знаходяться в творчій ізоляції, що здебільшого негативно впливає на якісну складову творчості. Здійснюючи ж активну концертно-виконавську діяльність, колектив продовжує професійне зростання, надихається досягненнями інших колективів, знайомиться з новими тенденціями у хоровому виконавстві.

Виконуючи важливу репрезентативну функцію, народні творчі хорові колективи концентрують у собі значущий творчий потенціал, що виражається у збереженні та демонстрації традицій не тільки хорового виконавства, а і традиційного вбрання певної місцевості, танцювальних рухів, драматичного наповнення, унікальної манери виконання.

Широке різноманіття творчих заходів дозволяє хоровим колективам різного складу, спрямованості та стилю знайти свого глядача з огляду на його смак та зацікавленість. Конкурси, як окремий складник культурно-мистецького простору, сьогодні несуть більш оглядове навантаження, майже нівелюючи поняття «змагання» та «першості», які активно лобіювалися радянською владою. Відсутність жорстких рамок в таких заходах дозволяє розкрити творчий потенціал, знайти свою «родзинку», унікальний стиль, тим самим акцентуючи увагу на творчості як основному завданні колективу.

Широка територіальна розгалуженість фестивалів дозволяє забезпечити участь колективів з різних громад Сіверського краю, а дистанційний формат проведення сприяє популяризації творчості за межами України. Проведення конкурсів та фестивалів on-line, як нове явище у мистецькому просторі, викликане карантинними обмеженнями, надзвичайно позитивно вплинуло на творчий процес. Унікальні творчі колективи, не відомі раніше, сьогодні набувають популярності, відео з їх виконанням народних пісень у автентичному стилі набирає мільйони переглядів, що в свою чергу формує бренд українського музичного мистецтва. Процес цифровізації музичного мистецтва набирає обертів, культурно-мистецький простір трансформується, приймаючи виклики сьогодення, а музично-хорові традиції залишаються незмінними. Об'єднуючи людей зі спільними поглядами, смаками, та бажанням презентувати національну культуру, хорове виконавство продовжує залишатись одним з найпопулярніших видів музичної діяльності.

ВИСНОВКИ

В рамках цього дисертаційного дослідження було проведено перше комплексне дослідження всіх ланок музично-хорової культури Сіверщини, зокрема діяльність музичних та шкіл мистецтв регіону, хорів при загальноосвітніх школах, хорових відділів в закладах середньої та вищої професійної хорової музичної освіти, академічних професійних та народних аматорських хорових колективів регіону.

Традиції музично-хорової освіти та виконавства, як результату освіти постають основною складовою дослідження. Визначивши поняття та дослідивши передумові формування та чинники впливу, традиції виявляються в наступному:

- музично-хорова освіта виступає унікальною формою організації освітнього процесу, поєднуючи в собі естетичну та зашальноосвітню підготовку, успішно реалізовану на прикладі хорових класів;
- хоровий спів найповніше забезпечує використання на практиці набутих знань та умінь в процесі навчання;
- хорове виконавство це основна універсальна форма творчої взаємодії, яка не потребує особливої підготовки чи додаткового обладнання;
- залишаючись найпоширенішим видом творчості, хорове виконавство надає найбільші можливості для реалізації творчого потенціалу;
- синтез духовної та народно-пісенної складової в хоровій освіті, закладений школами при монастирях;
- поєднання впливу європейського католицизму та православного християнства на музичну культуру;
- індивідуальний підхід до учнів, виконавців, артистів колективу як гуманістичний вектор у мистецтві.

Визначаючи особливості формування та розвитку музично-хорових осередків Сіверщини з огляду на ряд історичних подій, постанов та заборон імперського та радянського урядів ми зробили наступні висновки.

Дослідження дій царського уряду російської імперії, політики тотального лінгвоциду, геноциду, шовіністських настроїв правлячих колів та насильницька політика з використанням жорстоких контролюючих методів та заходів, спрямованих на знищення надбань культури певного народу, які впродовж майже всього свого існування вчиняла московська імперія та її нащадок – радянська влада по відношенню до української культури дає нам змогу вперше в наукових дослідженнях ввести поняття «культоцид» - культурне знищення – тобто цілеспрямовані дії для знищення культури певного народу, його традицій, мови, творів літератури та мистецтва за національними чи етнічними мотивами.

Досліджуючи різновекторну діяльність професійних та аматорських хорових колективів регіону, визначили та систематизували наступні вектори діяльності:

1. концертно-виконавський;
2. просвітницько-освітній;
3. інноваційно-творчий;
4. репрезентативний

Концертно-виконавський вектор виконує провідну роль з точки зору функціонального навантаження хорових колективів, представлений участю у різноманітних концертах, конкурсах та фестивалях хорового мистецтва. Класичні концерти як невід’ємна складова культурно-мистецького простору регіону є основною формою виконавської діяльності колективів з оглядну на їх територіальну приналежність. Маючи на меті популяризацію українського народного та академічного хорового мистецтва, кращих зразків світової музики, творів великих форм у співпраці з іншими провідними колективами регіону роблять функціонування академічних хорів камерного складу

надзвичайно важливим для забезпечення повноцінного функціонування та розвитку музичних традицій України.

Просвітницько-освітній вектор в діяльності хорових колективів забезпечується завдяки спільним проектам професійних та навчальних колективів, участі у масштабних творчих заходах, святкуваннях і т.п. Народні аматорські колективи регіону у своїй концертній діяльності в місцевих громадах приносять виховання естетичного смаку мешканців, розвитку почуття прекрасного та відродженню давніх народних традицій гуртового співу, що є надзвичайно важливо в умовах національного відродження. Важливого значення в рамках просвітницького вектору є організація лекцій-концертів, які поєднують в собі наукову та виконавську складові, тим самим забезпечуючи функціонування дидактичного принципу поєднання теорії та практики.

Інноваційно-творчий вектор діяльності уособлює процес творчих пошуків колективів з метою розширення виконавських можливостей, залучення нової слухачької аудиторії, пошуку нових засобів впливу на слухачів в поєднанні з хоровим співом.

Репрезентативний вектор творчої діяльності хорових колективів Сіверського регіону передбачає процес пошуку, відродження, збереження та презентацію народно-пісенних, духовних та хорових традицій регіону, започаткування нових та залучення до їх створення носіїв давніх традицій.

Таким чином, ми бачимо, що Сіверщина – це співочий край, який здавна славився своїми виконавцями та митцями. Регіон має свої культурні особливості, відмінні від сусідніх, власні традиції, які відроджуються та культивуються на професійному мистецькому рівні. Цей культурний регіон особливий тим, що увібрав в себе найцінніше від сусідів, та створив і зберіг своє, власне, відмінне та яскраве, особливе та неповторне.

Важливого формотворчого значення в процесі розвитку музично-хорової освіти набули нормативно-правові акти, аналіз яких було проведено вперше в рамках культурологічного дослідження. Культурна політика держави як формотворчий чинник, вплив освітніх реформ та зовнішніх факторів на освітній простір виокремлюються у наступні тези:

- культурна політика держави має найбільший вплив на музично-хорову освіту, регламентуючи порядок провадження освітньої діяльності з урахуванням інших нормативно-правових актів в галузі мистецької політики загальнодержавних програм розвитку;
- запровадження освітніх реформ опосередковано впливають на музично-хорову освіту регіону з огляду на політику децентралізації та її важливе значення для провінційних освітніх осередків;
- зовнішні чинники, які не підконтрольні державі, зокрема карантинні обмеження, викликані поширенням в Україні коронавірусу COVID-19 та повномасштабним вторгненням росії в Україну у 2022 році спричинили найбільш масштабні зміни в багатьох мистецьких та освітніх процесах, зокрема пошуки нових засобів для навчання про продовження концертно-виконавської діяльності, зміни в репертуарній політиці колективів, трансформацію свідомості та надзвичайно стрімкий процес українізації культури та освіти, який розпочався у 1990 році зі здобуттям Україною незалежності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. “Академіки” та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. / Максим Яременко. Х. : Акта, 2014. 534 с.
2. «Повість минулих літ» XII ст. за Лаврентіївським літописом 1377 р. Писемні пам’ятки XII століття / Брус М. П. Історична грамати́ка української мови: Хрестоматія / Марія Петрівна Брус. Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2016. 92 с. (Міністерство освіти і науки України. ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника») 73с.
3. Адруг А. Відбудова пам’яток архітектури доби Київської Русі на території чернігівського дитинця / Сіверянський літопис. — 2009. -№ 1. С.20-25
4. Академія музичної еліти України: Історія та сучасність. До 90-річчя Нац. акад.Україна ім.. П.Чайковського/ Авт.- упоряд.: А.П.Лашенко та ін. Київ: Муз.Україна, 2004. 560 с.
5. Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М.: Издательство МГУ, 1973. 330 с.
6. Андрійчук П. Розвиток аматорського хорового мистецтва у контексті музичної культури України другої половини ХХ — початку ХХІ ст. : Вісник КНУКіМ, 2020. — № 3 (1). С. 71-80.
7. Андрусишин Т. Гендерний аспект в хоровому мистецтві (сучасні виміри) : Хорове мистецтво України та його подвижники : Матеріали VI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 2017. С. 137-143.
8. Аніщенко В. О. Статут Гімназії вищих наук князя Безбородко / В. О. Аніщенко, О. В. Аніщенко, М. І. Супруненко // Наук. записки / Ніжин. держ. пед. ун-т. Психолого-педагогічні науки № 2. Ніжин, 2001. С. 128-140.
9. Архімович Л. Б. Українська класична опера / Л.Б. Архімович. - К.: Музична Україна, 1957. 256 с.
10. Бабушка Л. Концептуалізація феномена фестивалі / Культура в контексті практичних форм буття людини : колективна монографія. Ніжин : Видавець Лисенко М.М., 2022. С. 51-67

11. Бабушка Л. Фестивація як комунікативний апропріатор глобалізаційних інтересів у культуротворчому просторі / Фестивація як комунікативний апропріатор глобалізаційних інтересів у культуротворчому просторі : монографія. Ніжин : ПП «Лисенко М. М.», 2020. 272 с.

12. Бабушка Л. Фестивація як ескапічна рефлексія: робінзонадні лакуни культури творчості / Вісник Маріупольського державного університету: філософія, культурологія, соціологія: збірник наукових праць. Маріуполь: Вид-во МДУ, 2018. Вип. 15. С. 18-24.

13. Бабушка Л., Сапіга О. Перформативність та інсценування повсякденності: культурологічний підхід / Культура в контексті практичних форм буття людини : колективна монографія. Ніжин : Видавець Лисенко М.М., 2022. С.245-265.

14. Бадалов О. П. Хорова культура Чернігівщини у соціокультурному просторі України кінця ХХ – початку ХХІ століть: дис. ... канд.мистецтвознавства : 26.00.01 / Олег Павлович Бадалов; Нац. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. К., 2014. 207 с.

15. Бажан О. Г. Глухів / Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2004. — Т. 2 : Г — Д. — С. 121. 518 с.

16. Берегова О. М. Комунікаційні аспекти сучасного розвитку музичної культури України : дис. ... д-ра мистецтвознавства : 17.00.03 / Берегова Олена Миколаївна ; Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. К., 2007. 466 с.

17. Бермес І. Л. Український хоровий рух у контексті соціокультурних процесів ХІХ – початку ХХІ століття: дис. ... д-ра мистецтвознавства: 26.00.01 / Бермес Ірина Лаврентіївна ; Нац. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. К, 2014. 437 с.

18. Белашов В.І. Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708–1782 рр.) / Валерій Іванович Белашов. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. 220 с.

19. Белашов В. І., Гурець М.Й., Заїка В.В. Глухівський державний педагогічний інститут (1874-1994рр.) // В.І. Белашов, М.Й. Гурець, В.В. Заїка. Суми: ВВП «Мрія» ЛТД, 1994. 80с.

20. Білавич Д. Я., Музичне товариство ім. М. Лисенка // Енциклопедія Сучасної України : енциклопедія [електронна версія] / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. Т. 22. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-70406> (дата звернення: 31.01.2022)

21. Бондарчук В. О Музичне життя Черкащини ХІХ – початку ХХ століття в контексті становлення професіоналізму в музичній культурі України : Автореферат дис. на здоб...наук. ст.. канд. мистецтвознавства : спец. 26.00.01 / Бондарчук Віктор Олексійович ; Нац. муз. академія України ім. П. І. Чайковського. К., 2012. 16 с.

22. Боровик А.М. Історія створення середньої школи в Російській імперії на сторінках «Народной энциклопедии» // Сіверянський літопис. 2020. № 2. С. 178 – 185.

23. Бровко М. М. Мистецтво: філософсько-культурологічні виміри : монографія. Київ : КНЛУ, 2008. 237 с.

24. Бромлей Ю., Подольный Р. Человечество-это народы. М. Мысль. 1990г. 391с.

25. Василенко М. Й. Моя жизнь / Микола Прокопович Василенко. - К.: ТОВ «Юридична думка», Видавничий дім «Академперіодика» (Вибрані твори у 3 томах. Том 3. Спогади. Щоденники, Листування). 720 с.

26. Васильчиков А. А. Семейство Разумовских. В 4 т. / А.А. Васильчиков. – Т. 1. – СПб.: ТипографияМ.М. Стасюлевича, 1880. 486 с.

27. Васюта О. П. Музична культура Чернігівщини ХХ – початку ХХІ століття (композиторська творчість та виконавство) : монографія. Чернігів : Десна. Поліграф, 2019. 384 с.

28. Васюта О. П. Музична культура Чернігівщини Х – початку ХХІ століття: еволюційний вимір : монографія. Чернігів : Десна Поліграф, 2017. 296 с.

29. Васюта О. П. Музичне життя на Чернігівщині у XVIII-XIX ст. Чернігів : Деснянська правда, 1997. 212 с.

30. Васюта О. П. Музичне мистецтво Чернігівщини як культуротворчий феномен України ХХ — початку ХХІ ст. : дис. ... доктора мистецтвознавства : 26.00.01 Теорія та історія культури (мистецтвознавство) / Нац. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. Київ, 2021. 563 с.

31. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / Віктор Васильович Вечерський. - К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. 581 с.

32. Вечерський В. Гетьманські столиці України / В. Вечерський. – К., Наш час, 2008. 320 с.

33. Високос Г. П'ятницька церква — творіння давньоруських архітекторів // Дитинець. — 5 листопада 2015. — № 21 (93). С. 24.

34. Виткалов В. Г. Українська культура: сторінки історії ХХ століття : монографія. Рівне : Вершина, 2004. 640 с.

35. Виткалов С. В. Культурно-мистецьке життя Рівненщини періоду державної незалежності України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознав. : 26.00.01. Київ : КНУКіМ, 2011. 17 с.

36. Виткалов С. В. Полісся як унікальна локація культурно-мистецьких процесів в Україні другої половини ХХ – початку ХХ століть : автореф. дис. на здобуття д-ра культурології : 26.00.01. Київ, 2018. 40 с.

37. Вишинський В. В. Концепт руху у музичній творчості, теорії та педагогіці 20–30-х років ХХ ст. / В. В. Вишинський // Музичне мистецтво в

освітологічному дискурсі. - 2016. - № 1. - С. 56-61. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/maed_2016_1_13. Дата звернення - 23.05.2022.

38. Вища (університетська) освіта: становлення і розвиток : Навч.-метод. посіб. / Н. О. Терентьєва. - Черкаси, 2005. 192 с.

39. Вища освіта в Україні і Болонський процес : Навч.-метод. посіб. для підготов. магістрів, асп. та перепідготов. викл. вищ. навч. закл. / С. М. Гончаров, В. С. Мошинський; Нац. ун-т вод. госп-ва та природокористування. - Рівне, 2005. 141 с.

40. Вища освіта України на рубежі тисячоліть: Проблеми глобалізації та інтернаціоналізації / В. А. Яблонський. - К., 1998. 228 с.

41. Відділ Державного архіву Чернігівської області в Ніжині (ВДАЧО в Ніжині), ф. 1191, оп. 3, од. зб. 4, арк. 21, 28, 1878 р.

42. Вітчизняна університетська педагогічна освіта в імперську добу: історіографічні та методичні аспекти : Моногр. / А. І. Павко, Л. Ф. Курило. - К. : Знання України, 2005. 119 с.

43. Волков С. М. Мистецька освіта в культурі України 90-х років ХХ століття / С. М. Волков. - К., 2006. 208 с.

44. Вортман Д. Я. Новгород-Сіверське князівство [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2010. - 728 с.: іл.. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Novhorod_kniazivstvo (останній перегляд: 04.11.2021)

45. Вортман Д. Я., Радченко О. П. Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2010. - 728 с.: іл.. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Novhorod_monastyr (дата звернення: 23.01.2022)

46. Всеобщее обучение // Российская педагогическая энциклопедия. Т. 1. М., 1993. Режим доступа: <http://www.otrok.ru/teach/enc/index.php?n=3&f=82> (дата звернення 05.03.2022)

47. Галушко О. Магдебурзьке право в Чернігові// Сіверянський літопис № 6 , 1995. С. 98-99.

48. Герцман Е. В. В поисках песнопений греческой церкви : Преосвященный Порфирий Успенский и его коллекция древних музыкальных рукописей (серия «Византийская библиотека», раздел «Исследования»). Санкт-Петербург : Алтея, 1996. 227 с.

49. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко (в Нежине), СПб.: 1881

50. Голубінка Х. Сильові особливості вокальних творів Богдана – Юрія Янівського на вірші Ілька Колодія / Хорове мистецтво України та його подвижники : Матеріали VI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 2017. С. 144-152.

51. Голубовский П. В. История Северской земли до половины XIV в.. — К.: Университетская типография И. И. Завадского, 1881. 209 с.

52. Гончаренко С. Український педагогічний словник. — К. : Либідь. — 376 с.

53. Горенко Л. І. Традиції кобзарського мистецтва та Глухівська музична школа // Бандурне мистецтво XXI століття: тенденції та перспективи розвитку: Зб. матеріалів II Міжнародної наук.-практ. конф., Київ, 12–13 жовтня 2006 р. — К.: ДАКККіМ, 2006. 192 с.

54. Горенко-Баранівська Л. Музично-освітня справа в Україні другої половини XVII–XVIII ст. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.ualogos.kiev.ua/text.html?id=2393&number=41&category=6> ISSN 2218-4805 259. (дата звернення 14.02.2021)

55. Григорьев А. В. Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. Тула, 2000. 263с.

56. Грисюк О. М. Формування музичної культури молодших школярів в умовах взаємодії загальноосвітньої і дитячої музичної шкіл : автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.07 / Грисюк Олена Миколаївна; Інститут проблем виховання АПН України. - Київ, 2000. 14 с.

57. Грищенко Ю. Розвиток професійної вокальної освіти в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.03 / Грищенко Юлія; Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України. - Київ, 2011. 15 с.

58. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. К., Либидь, 1990. 398 с.

59. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1. Київ, 1913. 648 с. (3-є вид.)

60. Гумилев Л. Я. География этноса в исторический период. Ленинград: «НАУКА», Ленинградское отделение, 1990. 279 с.

61. ДАЧО, Отчет Черниговской губернской земской управы за 1898 г.

62. ДАЧО, ф. 208, оп. 209. Наказ №391 міністра культури Української СРС від 26 серпня 1969 року «Про відкриття в м. Чернігові Дитячої музичної школи №2».

63. ДАЧО, Ф. 679, оп. 1, спр. 1253, арк. 32

64. ДАЧО, ф. 830, оп. 1, од. зб. 1390, арк. 48 зв, 1913 р.

65. ДАЧО, Ф. 865. Оп. 1, сп: 2;

66. ДАЧО, ф. 980, оп. 1, сп. 3, 10, 20.

67. ДАЧО, ф. 980, оп. 1, од. зб. 2. – С. 37 зв. – 57зв., 1916 р.

68. ДАЧО, Ф. 980. Историческая записка о Новгородсеверской гимназии / Сост. учитель Иван Панаженко. — Киев: тип. С. В. Кульженко, 1889. С.172.

69. ДАЧО, ф. Р-608, оп. 1, сп. 40, 41, 43, 43, 47, 50, 65.

70. ДАЧО, Черниговские губернские ведомости. -1904. 28 августа; 8 октября; 1905. -11 мая.

71. Дмитрієнко М., Ясь О. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність // Розбудова держави. – 1994. – №6. С.41.

72. Довгий С. О. Наука та освіта в Україні: сучасні проблеми і можливі шляхи їх вирішення / Наука та наукознавство. - 2001. - № 2. С. 104-109.

73. Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) / Донік О.М. // Український історичний журнал. - 2005. - № 4. С. 159-177. - Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2005_4_159 (дата звернення 27.08.2021)

74. Донік О. Просвітницька діяльність родини Терещенків в Україні / О. Донік // Етнічна історія народів Європи. - 2000. - Вип. 4. С. 34–39. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2000_4_8. (дата звернення 27.08.2021)

75. Дорохина Л. Братские хоры в музыкальной культуре Черниговщины XX века. Київське музикознавство : зб. статей. Київ : КДВМУ ім. Р. М. Глієра, 1998. Вип. 1. С. 44–57.

76. Дорохіна Л. Богослужбний спів в музичній культурі Чернігівщини на початку XX століття : дис. ... канд. мистецтвознав. : 17.00.01. Київ, 2002. 189 с.

77. Дорохіна Л. О. Хорове виконавство на Чернігівщині: традиції та їх оновлення (початок XX сторіччя) // Мистецько-освітній простір України: історія та сучасність: матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару студентів, магістрантів, аспірантів, викладачів (Ніжин, 26-29 березня 2013 р.). – Ніжин: НДУ ім. Миколи Гоголя, 2013. С. 40-43. Режим доступу: http://lib.ndu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/183/1/mysteztvo_6_2013.pdf (дата звернення 23.03.2020)

78. Євтух Б. М. Ніжинська гімназія вищих наук князя Безбородька // Енциклопедія освіти / гол. ред. Василь Кремень. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — ISBN 978-966-667-281-3. С. 586—587.

79. Жіноча освіта за часів Козаччини (кінець XVI — перша половина XVII ст.). [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zounb.zp.ua/sites/default/files/news/2015/03/ZHINOCHA_OSVITA_ZA_CHASIV_KOZACHCHINI.pdf (дата звернення 7.05.2021)

80. Жіноча середня освіта в Україні (XIX - початок XX ст.) / Т. В. Сухенко // Укр. іст. журн. - 1998. - № 5. С. 63-74.
81. Жукова С. Благодійна діяльність Терещенків у Глухові / С. Жукова // Ніжинська старовина – 2013. – Вип.16. С.50-55.
82. Журнал Міністерства народного просвещения. 1879, часть ССП. –, Ноябрь.
83. Загайкевич М. П. Музичне життя Західної України другої половини XIX ст. Київ, 1960. 190 с.
84. Задихайло О. Організація управління культурою в Україні (адміністративно-правовий аспект) : дис. канд. юрид.наук, 12.00.07, НЮА ім. Ярослава Мудрого, 2006. 186 с.
85. Задорожна Л. В. Педагогічні здобутки викладачів Глухівського учительського інституту дореволюційного періоду (1874- 1917 рр.) / Леніна Вікторівна Задорожна. - Глухів: РВВ ГДПУ, 1999. 76 с.
86. Заїка В. В. Глухів в історії української культури доби «срібного віку». / Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матеріали Першої науково-практичної конференції. - Глухів: РВВ ГДПУ, 2002. 104 с.
87. Заїка В. В. Глухів у житті і творчості діячів науки, освіти та культури кінця XIX - початку XX століть. Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. - Вип. 28. - Переяслав-Хмельницький, 2012. 393 с.
88. Заїка В. В. Глухівський вчительський інститут в системі освітництва північно-східної України другої половини XIX — початку XX століть // Сумська старовина. 2013. № XLI-XLII. С. 45-53.
89. Заїка В. В. Революційні події на Глухівщині. Первая российская революция 1905-1907 гг. В свете нового исторического мышления. Тезисы докладов и сообщений республиканской научной конференции. - Том I. - Горловка: 1990. 150 с.
90. Закон України «Про загальну середню освіту» від 13.05.1999 № 651-IV (Закон втратив чинність на підставі Закону № 463-іх від 16.01.2020);

91. Закон України «Про культуру» № 2778 – VI від 14.12.2010 р. // Відомості Верховної Ради // Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-12#Text> (дата звернення 28.10.2021)

92. Закон України «Про культуру» № 2778 – VI від 14.12.2010 р. // Відомості Верховної Ради // Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-12#Text> (дата звернення 28.10.2021)

93. Закон України «Про освіту» ст. 16 від 05.09.2017 № 2145-VIII;

94. Закон України «Про освіту» ст. 81 від 25.04.2019 № 2704-VIII;

95. Закон України «Про повну загальну середню освіту» від 16.01.2020 № 463-іх (із змінами, внесеними згідно із Законом № 764-іх від 13.07.2020);

96. Закон України «Про позашкільну освіту» від 22.06.2000 № 1841-III;

97. Закон України «Про позашкільну освіту». (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2000, № 46, ст.393)

98. Закон України «Про фахову передвищу освіту» від 06.06.2019 № 2745-VIII;

99. Закон України «Про функціонування української мови як державної» № 2704-VIII від 25.04.2019 р. // Відомості Верховної Ради // Режим доступу : http://www.kultura.org.ua/wp-content/uploads/FINALConcept_Road-Map-UA_Culture-Coding-EaP.pdf (дата звернення 29.10.2021)

100. Закон України «Про функціонування української мови як державної» № 2704-VIII від 25.04.2019 р. // Відомості Верховної Ради // Режим доступу : http://www.kultura.org.ua/wp-content/uploads/FINALConcept_Road-Map-UA_Culture-Coding-EaP.pdf (дата звернення 29.10.2021)

101. Закон України № 2120-III (2120-14) від 07.12.2000, ВВР, 2001, № 2-3, ст.10) (Із змінами, внесеними згідно із Законом № 2905-III (2905-14) від 20.12.2001, ВВР, 2002, № 12-13, ст.92).

102. Закон України Про культуру (Відомості верховної Ради України (ВВР), 2011, № 24, ст.168);

103. Закон України Про освіту (Відомості верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст.380) зі змінами згідно з Законами ВРУ;
104. Закон України Про освіту (Відомості верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 34, ст. 451) {вводиться в дію постановою вр № 1144-ХІІ від 04.06.91, ВВР, 1991, № 34, ст. 452} зі змінами, декретами та поправками;
105. Закон України Про позашкільну освіту (Відомості верховної Ради України (ВВР), 2000, № 46, ст.393);
106. Значення естетичних знань для мистецької освіти в Україні. – Режим доступу: <https://osvita.ua/vnz/reports/culture/11247/> (дата звернення 12.10.2021)
107. Зосім О. Л. Східнослов'янська духовна пісня XVII – XX ст. у контексті церковної та популярної культури / О. Л. Зосім // Культура і сучасність № 1. 2015. С. 125-133. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kis_2015_1_24 (дата звернення 12.08.2021)
108. Иванов- Разумник В. И. История русской общественной мысли / Василий Иванович Иванов-Разумник. Т. I. - СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1908. 380 с.
109. Известия по народному образованию. Деятельность МНПр в области народного образования в последнее десятилетие (1894–1903). 1903г.
110. Иванов В. Ф. Співацька освіта в Україні. / В.Ф. Иванов. – К.: Муз. Україна, 1997. 288 с.
111. Иванов В. Ф., Шиффер Т. В. Музична освіта // Історія української музики. – К.: Музична думка, 1989. – Т. 1. С. 374–393.
112. Ігнатова Л. П. Тенденції розвитку музичної культури Волині кінця ХХ — початку ХХІ ст. : дис. ... доктора мистецтвознавства : 17.00.01 Теорія та історія культури / Київський нац. ун-т культури і мистецтв. Київ, 2006. 234 арк.
113. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні : Навч. посіб. / Л. А. Медвідь. - К. : Вікар, 2003. 335 с.

114. Історія освіти в Україні / С. Сірополко; ред.: Ю. Вільчинський, Л. Масенко; Укр. Віл. Ун-т (м. Мюнхен, Німеччина). - К. : «Наук. Думка», 2001. - 912 с.
115. Історія української музики : в 6 т. / редкол.: М. М. Гордійчук (голова) [та ін.]; АН УРСР, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського. - Київ : Наук. думка, 1989 - 1992.
116. Історія української педагогіки / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко; ред.: М. Г. Стельмахович. - К., 1999. 356 с.
117. Кабінет Міністрів України. Постанова від 11 березня 2020 р. № 211. Київ. Про запобігання поширенню на території України коронавірусу COVID-19.
118. Кавунник О. А. Музичне середовище Ніжина в контексті національних культуротворчих процесів ХІХ – поч. ХХІ століть : монографія. Ніжин : Лисенко М. М., 2016. 327 с.
119. Кавунник О. А. Музичний факультет Гоголівського університету (від витоків до сучасності) / О. А. Кавунник // Наук. записки НДУ ім. М. Гоголя. – 2004. – Ч. 2 : Психолого-пед. науки. С. 191–194.
120. Кавунник О. А. Регіональна проблематика у контексті музичної україністики / О. А. Кавунник. // Проблеми мистецької освіти : зб. наук.-метод. статей викладачів, студентів і аспірантів факультету культури і мистецтв. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2008. – Вип. 2. С. 237-244. http://lib.ndu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/193/1/311_Problevi_mistechko_i_osviti.PDF#page=246 (дата звернення 14.03.2021)
121. Карась Г. В. Відомі діячі музичної культури української діаспори — уродженці Чернігівщини // Культура і мистецтво Чернігово-Сіверщини / ред.-упоряд. В. В. Кузик, О. А. Кавунник. Ніжин: Лисенко М. М., 2021, С. 101–114.
122. Карпов, В. Державна політика у сфері надання послуг з експертизи культурних цінностей : Вісник НАККУіМ, 2017. — № 2. С. 19-26.

123. Каталог українських древностей колекції В.В.Тарновського. К.: Тип. К.Н.Милевського, 1898. 109с.

124. Київський літопис XII ст. за Іпатіївським списком близько 1425 року // Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X—XIII ст. // НАН України. Інститут української мови. — Київ; Житомир: Полісся, 2015. — С. 236—246. (Зібрання пам'яток української мови найдавнішого періоду (X—XIII ст.). — Назва обкл.: Історія української мови. Хрестоматія X—XIII ст.

125. Кияновська Л. О. Сильова еволюція галицької музичної культури XIX – XX ст.: монографія. Тернопіль : СМП Астон, 2000. 339 с.

126. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX - перша половина XX століття): Іст.-пед. аспект / І. Є. Курляк; ред.: Н. Г. Ничкало; АПН України. Ін-т педагогіки і психології проф. освіти. - Т. : Підруч. і посіб., 2000. 328 с.

127. Кобычев В. П. В поисках прародины славян — Москва: Наука, М : Наука, 1973. 167с.

128. Ковалик П. А. Хорове виконавство як феномен творчої взаємодії (з досвіду Київської хорової школи): дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.03 / Національна музична академія України ім. П.І.Чайковського. - К., 2002. 159 с.

129. Ковалинський В. Семья Терещенко / В. Ковалинський. – К.: Преса України 2003. 398 с.

130. Ковалинський В. В. Меценати Києва / В.В. Ковалинський. – К.: Северин-пресс»,1995. 365 с.

131. Козир А. В. Концептуальні засади формування фахової майстерності майбутніх учителів музики [навчально-методичний посібник] /Київ, 2006. 108 с.

132. Колесса М. Ф. Основи техніки диригування. Київ : Держ. ид-во образотв. мистецтва і музичної літератури УРСР, 1960. 197 с.

133. Колесса Ф. М. Мелодії українських народних дум. Київ : Наук. думка, 1969. 586 с.

134. Колос Т. Початкова мистецька освіта в соціокультурному просторі України (на підставі соціологічного дослідження) / Культурологічна думка. -

2013. - № 6. С. 179-184. Режим доступу:
http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kultdum_2013_6_25 (дата звернення 10.03.2021)

135. Комаровська О. А. Художньо обдарована особистість: сутність, реалії, розвиток : монографія. Івано-Франківськ, НАІР, 2014. 412 с.

136. Комаровська О. А., Миропольська Н. Є., Руденко І. В. та ін. Технології художньо-естетичного виховання учнів основної школи у позакласній роботі: монографія / за ред. О.А. Комаровської, Н.Є. Миропольської. Харків: «Друкарня Мадрид», 2015. 222 с.

137. Комаровська О. А., Просіна О. В. Мистецька освіта: вектори реформування. Вісник Національної академії педагогічних наук України. № 2(1). С. 1–6. DOI: <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-1-3-3> URL: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/45/77> (дата звернення: 30.06.2022)

138. Кононова О. В. Музична культура Харкова кінця XVIII — початку XX ст. Харків : Основа, 2004. 176 с.

139. Концепція нової національної культурної політики України від 2015 р. : ГО «Центр культурного менеджменту», ЄС та НФД // Режим доступу : http://www.kultura.org.ua/wp-content/uploads/FINALConcept_Road-Map-UA_Culture-Coding-EaP.pdf (дата звернення: 4.06.2022)

140. Копержинський К. Музичне життя на Чернігівщині в др. половині XVIII на початку XIX ст. : записки Українського наукового товариства в Києві. Київ, 1927. Т. 26. С. 84–96.

141. Копиця М. Д. Питання джерелознавства XX ст. у світлі ідей музичної україністики І. Ф. Ляшенка // Науковий вісник Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. Вип. 16 : Культурологічні проблеми української музики (наукові дискурси пам'яті академіка І. Ф. Ляшенка). Київ, 2002. С. 49–52.

142. Кордон М. В. Освіта Запорізької Січі / Вісн. Житомир. інж.-технол. ін-ту. Фундамент. та гуманіт. науки, пробл. освіти. - 1999. - № 9. Режим доступу

<http://eprints.zu.edu.ua/6946/1/%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0%20%D0%97%D0%A1.pdf> (дата звернення 4.05.2022)

143. Корецька А. І. Соціально-освітні чинники формування духовності особистості в сучасному українському суспільстві// Автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.03.– АПН України. Ін-т вищ. освіти.— К., 2003.19 с.

144. Корній Л. П. Історія української музики. Частина перша (від найдавніших часів до середини XVIII століття). Київ – Харків – Нью-Йорк : Вид. М. П. Коць, 1996. 314 с.

145. Косміна О. Ю. Етнографічні регіони України // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2005. — Т. 3 : Е — Й. 672 с.

146. Костюк Н. О. Музична культура Західної України 2030-х років XX ст.: ідеї поступу та розвиток національних традицій : дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.01 Теорія та історія культури / Нац. акад. керівних кадрів культури і мистецтв. Київ, 1998. 267 с.

147. Кравченко О. Культурна політика в Україні за часів незалежності. Дискурс публічної політики : Культура України, 2010. — № 29. С. 47-57.

148. Кудласевич О. М. Розвиток українського та його соціальна роль: династія Терещенків. Історія народного господарства та економічної думки України. – 2011. – Вип. 44. С.103-109.

149. Кузик В. В. Лев Миколайович Ревуцький. Вид. 2-ге, перероб., доп. Київ ; Ніжин : Лисенко М. М., 2011. 84 с.

150. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648): Нук. Вид. Київ : ТОВ Темпора, 2006. 495 с.

151. Культура в контексті практичних форм буття людини: монографія / Бровко М.М., Андрущенко Т.І., Андрущенко Т.В., Бабушка Л.Д., Бондарчук В.О. та інші. / Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2022. 396 с.

152. Культура і мистецтво Чернігово-Сіверщини: міста, події, постаті / ред.-упоряд. В. В. Кузик, О. А. Кавунник. Ніжин : Лисенко М. М., 2021. 256 с.

153. Курок О. І. «Мужицький університет» і перша демократична революція на Глухівщині // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини: матеріали Четвертої науково-практичної конференції. - Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. 236 с.

154. Курок О. І. Особливості історичної території Глухівського державного педагогічного університету // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: матеріали Другої науково-практичної конференції. - Глухів: РВВ ГДПУ, 2003. 122 с.

155. Лащенко А. П. Проблеми дослідження вітчизняної хорової культури. Українське музикознавство. Музична україністика в контексті світової культури : наук.-метод. зб. Вип. 28. С. 13–24.

156. Лащенко А. П. Хоровая культура: аспекты изучения и развития: монографія. Київ : Муз. Україна, 1989. 132 с.

157. Левчук К. І. Громадські організації України: створення та діяльність (1985-1996 рр.): монографія. Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2009. 320 с.

158. Левчук Я. М. Масова музика як соціалізуючий чинник молодіжних субкультур України: дис. ... канд. мистецтвознавства: 26.00.01 / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ, 2011. 179 с.

159. Левчук Я. М. Традиційна українська дитяча субкультура у висвітленні когнітивної культурології: монографія. Київ: Інститут культурології НАМ України, 2012. 240 с.

160. Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900-1917 годах / В.Р.ЛейкинаСвирская. - М.: Мысль, 1981. 265 с.

161. Лисюк О. О. Театрально-музичне життя Києва кінця XVIII — першої половини XIX ст. : дис. ... канд. мистецтв. : 17.00.01 Теорія та історія культури / Київський держ. ун-т культури і мистецтв. Київ, 1998. 238 с.

162. Литвиненко А. І. Полтавщина: музична культура (XIX – початок XX сто ліття) : Навчальний посібник /– К. : Автограф, 2011. 184 с.

163. Литвиненко А. Полтавщина: музична культура (XIX – початок XX століття). Київ : Автограф, 2011. 184 с.
164. Личковах В. А. Універсалізм і регіоніка в сучасній етнокультурології // Культурологічна думка. 2010. № 2. С. 48–53.
165. Личковах В. Еніоестетика імені: Акровірші. Статті. Есеї / В.А. Личковах. – Чернігів, 2014. 224 с.
166. Личковах В. Людське світовідношення як предмет естетичного аналізу [Текст] : автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.08 / Володимир Анатолійович Личковах; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1996. 36 с.
167. Личковах В. Митець як дослідник: нотатки з виставки Федора Кравчука / Володимир Личковах // Некласична естетика в культурному просторі ХХпоч. ХХІ століть. – К.: НАКККіМ, 2011. 222 с.
168. Личковах В. Синергія та людська креативність у релігієзнавчому та естетичному аспектах / В. Личковах, Л. Ширяєва // Людина. Культура. Освіта: матеріали II Всеукр. філософ. читань пам'яті д-ра філософ. наук, проф. В. І. Шевченка. – Чернігів: ЧДІЕУ, 2012 С. 117-119.
169. Личковах В. Український Sacrum: світовідношення як святовідношення (кроскультурні горизонти філософії етнокультури) // Філософія етнокультури та морально-естетичні стратегії громадянського самовизначення. – Чернігів, 2006. 80 с.
170. Личковах В. Філософія етнокультури: Теоретико-методологічні та естетичні аспекти історії української культури / В.А. Личковах. – К.: ПАРАПАН, 2011. 196 с.
171. Личковах В. Художня література як етнокультурологія / В. Личковах, Г. Файзулліна // Міжнародний вісник: культурологія, філологія, музикознавство. – К.: Міленіум, 2015. – Вип. I (4). С.15-22.
172. Локощенко Г. Д. Музыкальная жизнь Сумщины (середина XVIII — 80-е гг. XX века) : автореф. дис. ... канд. искусствоведения : 17.00.02

Музыкальное искусство / Киевская гос. консерватория им. П. И. Чайковского. Киев, 1991. 24 с.

173. Локощенко Г. Музичне життя Сумщини. Київ : Муз. Україна, 1990. 164 с.

174. Ляшенко Т. В. Музична діяльність громадсько-культурних товариств Чернігівщини в контексті української музичної культури першої третини ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвозна. : 17.00.01. Київ : НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2006. 16 с.

175. Ляшенко Т. В. Музично-освітня діяльність громадсько-культурних товариств Чернігівщини (перша третина ХХ століття) : навчальний посібник / Т. В. Ляшенко. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. 161 с.

176. Ляшенко Т. В. Шляхи вдосконалення та професіоналізації Чернігівського музичного училища в першій третині ХХ століття. 100 років : Чернігівське музичне училище ім. Л. М. Ревуцького. Чернігів : Стар, 2004. С. 29–55.

177. Ляшко І. М., Гамалій А. Т. Столітній шлях . Нарис історії Глухівського державного педагогічного інституту. / І.М. Ляшко А.Т. Гамалій. Рукопис. Фонди народного історикопедагогічного музею ГНПУ ім. О. Довженка. - Глухів, 1973. 40 с.

178. Майбурова К. Глухівська школа півчих XVIII ст. та роль у розвитку музичного професіоналізму на Україні та в Росії / К. Майбурова // Українське музикознавство. – Вип. 6. – К.: Музична Україна, 1971. С. 126–136.

179. Малімон В. Культурна політика держави як чинник реформування суспільства : автореф. дис. канд. наук з держуправління., 25.00.02, НАДУ при Президентові України, 2011. 20 с.

180. Малозьомова О., Гусарчук Т. Покликання: Життя і творча діяльність О. С. Тимошенка. – К.: Музична Україна, 2002. 149с.

181. Мартинюк А. К. Диригентсько-хорова школа в українській освіті // Теоретичні та практичні засади культурології: Вип. 3. – Запоріжжя: ЗДУ, 2000. С. 106-112

182. Мартинюк Т. В. Історико-теоретичні аспекти взаємовідношень географічного і соціокультурного чинників у явищі регіональної музичної культури (на прикладі Північного Приазов'я XIX – XX століть) : дис. ... д-ра мистецтвознав. : 17.00.01. Київ, 2004. 512 с.

183. Мартинюк Т. В. Музичний професіоналізм північного Приазов'я XIX–XX століть (п'ять поглядів на геосоціокультурну динаміку Запорізького краю). Мелітополь : Вид. буд. Мелітопольської міськради, 2003. 608 с.

184. Матвієнко С. І. Музична освіта та виховання дітей і молоді на Чернігівщині (XVIII - XIX ст.) : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. — Х., 2010. 20 с.

185. Матвієнко С. І. Стан підготовки вчителів співу для загальноосвітніх навчальних закладів Чернігівщини (кін. XIX – поч. XX ст.) / Проблеми мистецької освіти: зб. наук.-метод. статей. / Відп. ред. 17 О. Я. Ростовський. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – Вип. 4. С. 141-150.

186. Матяж С. Історичні аспекти державного регулювання меценатської діяльності в Україні / Державне управління та місцеве самоврядування: Зб. наук. праць Дніпропетровського регіонального інституту державного управління. – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2009. Вип.12. С.109-117.

187. Медушевский В. В. О закономерностях и средствах художественного воздействия музыки. Москва : Музыка, 1976. 340 с.

188. Миронова О. М. Музичне життя в полікультурному середовищі м. Стрия та регіону Стрийщини (друга половина XIX століття — 1939 р.) : дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.01 Теорія та історія культури / Львівська нац. муз. акад. ім. М. В. Лисенка. Львів, 2007. 237 с.

189. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ — середини ХХ ст.: структурування, методологія, художні позиції: Моногр. / Р. Шмагало; Львів. нац. акад. мистец. Ф-т історії та теорії мистец. — Львів : Укр. Технології, 2005. 528 с.

190. Митлицкая В. А. Музыкальная жизнь Екатеринославщины середины ХІХ — начала ХХ веков : дис ... канд. искусствоведения : 17.00.01 / Ин-т искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М. Т. Рыльского НАН Украины. Киев, 2000. 179 с.

191. Молчанова М. В. Добродійна діяльність родини Терещенків: Істориографія проблеми / Актуальні проблеми науки та освіти: Зб. матеріалів ХІІІ підсумкової наук.-практ. конф. викладачів. – Маріуполь: МДУ, 2011. 408 с.

192. Мудрик В.Г. Традиція музичної культури дворянських садіб України / Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7, Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: збірник / Міністерство освіти і науки України, НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Київ: НПУ, 2007. – Вип. 5 (28). С. 148–154.

193. Музей имени В. В. Тарновского в Чернигове // Киевская старина. 1904. Т. 85. № 6. Отд. 2. С. 125; Т. 86. № 7/8. Отд. 2. С. 25-28;

194. Музей Тарновського в Чернігові // Промінь. 1919. 9/22 жовтня. № 17. С. 2. Шп. 4

195. Музыкальное училище свободного художника К. В. Сорокина. Черниговское слово. 1907. 26 августа.

196. Мусин И. О. Техника дирижирования. Ленинград : Музыка, 1967. 351 с.

197. Набори співаків з Чернігово-Сіверщини до придворної співацької капели у ХVІІІ – першій половині ХІХ століття / Сіверянський літопис. 1995. № 3. С. 63-72.

198. Наказ Міністерства культури України «Концепція сучасної мистецької школи» від 20.12.2017 № 1433.

199. Наказ Міністерства культури України «Про затвердження зразків документації для початкових спеціалізованих мистецьких навчальних закладів (шкіл естетичного виховання)» від 18.07.2006 № 571/0/16-06 (із змінами).

200. Наказ Міністерства культури України «Про затвердження методичних рекомендацій з розроблення освітніх Програм для мистецьких шкіл» від 16.07.2018 № 633.

201. Наказ Міністерства культури України «Про затвердження нормативів матеріально-технічного забезпечення початкових спеціалізованих мистецьких навчальних закладів (шкіл естетичного виховання)» від 19.06.2014 № 475.

202. Наказ Міністерства культури України «Про затвердження положення Про мистецьку школу» від 09.08.2018 № 686.

203. Наказ Міністерства культури України «Про затвердження положення Про спеціалізовану школу (школу-інтернат) системи Міністерства культури і мистецтв України» від 27.01.2004 № 35 (Закон втратив чинність на підставі Наказу 30.07.2020 № 1995).

204. Наказ Міністерства культури України «Про затвердження положення Про конкурс на посаду керівника державної спеціалізованої мистецької школи (школи-інтернату), що належить до сфери управління Міністерства культури України» 26.07.2018 № 660.

205. Наказ Міністерства культури України «Про затвердження примірних штатних нормативів початкових спеціалізованих мистецьких навчальних закладів (шкіл естетичного виховання)» від 11.08.2015 № 587.

206. Наказ Міністерства культури України «Про затвердження типових навчальних планів початкових спеціалізованих мистецьких навчальних закладів (шкіл естетичного виховання)» від 11.08.2015 № 588.

207. Наказ Міністерства культури України «Про затвердження типових освітніх Програм елементарного підрівня початкової мистецької освіти» від 24.04.2019 № 352.

208. Наказ Міністерства культури України від 04.07.2019 №506 «Про внесення змін до Наказу Міністерства культури України від 24.04.2019 року №352.

209. Наказ МОН «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розроблення стандартів фахової передвищої освіти» від 13.07.2020 № 918.

210. Наказ МОН «Про затвердження персонального складу науково-методичних комісій (підкомісій) сектору фахової передвищої освіти науково-методичної ради МОН України» від 09.07.2020 № 907.

211. Недержавна вища освіта в Україні: перше десятиліття : Істор. нарис / В. М. Огаренко; Запоріж. ін-т держ. та муніцип. управління. - Запоріжжя : РВП «Видавець», 2000. 162 с.

212. Носов Л. І. Музична самодіяльність Радянської України (1917–1977). К.: Муз. Україна. 1984. 72с.

213. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу : курс читаний в Укр. нар. ун-ті : з мал. і портр. укр. культ. діячів / Іван Огієнко. – Київ: Абрис, 1991. 272 с.

214. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії української православної церкви. - У 2 т.: Т. 1-2. К.: Україна, 1993. 284 с.

215. Олійник С. Ф. Регіональні параметри рецепції творчості композиторів-романтиків (на прикладі Ф. Шопена, Ф. Ліста та Р. Вагнера в музичній культурі Львова) // Наукові збірки Львівської національної музичної академії імені М. В. Лисенка, 2017. Вип. 40. С. 228–240.

216. Ольховський А. Нарис історії української музики / Андрій Ольховський. – К.: Муз. Україна, 2003. С. 487–488.

217. Онлайн ресурс «Етимологічний онлайн-словник російської мови Макса Фасмера». Режим доступу : <https://lexicography.online/etymology/vasmer/%D1%81/%D1%81%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D1%80>. (дата звернення 08.11.2021)

218. Освіта в Україні : Слов. термінів нормат.-прав. актів / ред.: Є. І. Бородин. - Д. : Герда, 2003. 450 с.

219. Освіта в українському зарубіжжі: досвід становлення і перспективи : Матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф., 1—4 листоп. 2000 р. / ред.: В. В. Скопенко; Центр українознав. Київ. нац. ун-ту ім. Т.Шевченка. - К. : Укр. Світ, 2001. 240 с.

220. Освіта і наука в Україні - інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / В. Г. Кремень. - К. : Грамота, 2005. 447 с.

221. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у XX столітті / В. С. Курило. - Луганськ, 2000. 460 с.

222. Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917—1920): з хроніки подій / В. М. Даниленко, О. М. Завальнюк, Ю. В. Телячий. – Кам'янець-Поділ. : Абетка-Нова, 2005. 264 с.

223. Основи законодавства України про культуру № 2117 – XII від 14.02.1992 р. // Відомості Верховної Ради // Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-12#Text> (дата звернення 45.08.2021)

224. Основні етапи виникнення і діяльності громадських і приватних вищих навчальних закладів в Україні в кінці XIX - на початку XX століть / Т. А. Удовицька // Вч. зап. Харк. гуманіт. ін-ту «Нар. укр. Акад». 2000. Т. 6. С. 146-153.

225. Павловський І. Ф. Приходские школи в старой Малороссии и причини их уничтожения// Киевская старина – 1904 г. Т. 34. С.5

226. Панашенко В. В. Курінь канцелярський // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2009. — Т. 5 : Кон — Кю. С. 524. — 560 с.

227. Парпура Максим // Українська мала енциклопедія : 16 кн. : у 8 т. / проф. Є. Онацький. — Буенос-Айрес, 1962. — Т. 5, кн. X : Літери Ол — Пер. — С. 1300.

228. Педагогіка вищої освіти України: Історія. Теорія : Підруч. для студ. / А. М. Алексюк; Міжнар. фонд «Відродження». - К. : Либідь, 1998. 558 с.

229. Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта : Наук.-метод. посіб. / В. Г. Слюсаренко, О. В. Проскура, С. І. Болтівець, Н. Б. Копиленко, Л. В. Кремсал; Ін-т змісту і методів навчання. К., 1998. 194 с.

230. Петр Степанович Милорадович. Биографический очерк. В кн.: Г. А. Милорадович. О роде дворян и графа Милорадович. Т. 2. Киев, 1871. С. 38—71.

231. Пиндус Б., Чернихівський Г. Ставровецький (Транквіліон) Кирило... С. 327.

232. Пиріг П. Чернігів у середині – другій половині XVII століття / Сіверянський літопис. № 4. 2014. С. 23-47.

233. Пирогова Н. О. З історії музичного життя Харкова // Українське музикознавство : наук.-метод. зб. Київ : Муз. Україна, 1968. Вип. 3. С. 228–238.

234. Пискун К. Начальный курс родинovedения в методической разработке (г. Глухов и Глуховский уезд.) / Кирилл Пискун. Ежегодник Глуховского учительского института. Год I . (под ред. М.С. Григоревского). - К.: Типография И.Н. Кушнерёва и К., 1912. 435 с.

235. Пискун К. Начальный курс родинovedения в методической разработке (г. Глухов и Глуховский уезд.) / Кирилл Пискун. Ежегодник Глуховского учительского института. Год I . (под ред. М.С. Григоревского). - К.: Типография И.Н. Кушнерёва и К., 1912. 435 с.

236. Півоваров О. В., Вплив меценатства та благодійництва на розвиток середньої освіти на Лівобережжі та Слобожанщині у першій третині XIX століття // Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. - 2001. - № 27. С. 24-29.

237. Плахонін А. Г. Чернігівська земля, Чернігово-Сіверська земля [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во

«Наукова думка » 2013. 688 с. Режим доступу:
http://www.history.org.ua/?termin=chernigivska_zemlja (дата звернення 04.11.2021)

238. Покулита І. К. Медіатехнології як інструментарій в арсеналі професійного кейсу соціального працівника / Покулита Ірина Костянтинівна, Школяр Лілія Володимирівна // Соціальна робота і сучасність: теорія та практика професійного й особистісного розвитку соціального працівника : матеріали Десятої Міжнародної науково-практичної конференції (18 грудня 2020 року, м. Київ) / КПІ ім. Ігоря Сікорського, ФСП, КФ. – Київ : Ліра-К, 2020. С. 185–187.

239. Покулита І. К., Виселко І. В. Культурні смисли медіапростору – естетичний та аксіологічний аспекти // Гілея: науковий вісник. Київ, 2014. Вип. 91. С. 231-236.

240. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Т. 39. СПб., 1867. Отделение 2. № 41472.

241. Положення Про мистецький ліцей від 23 грудня 2020 р. № 1313;

242. Положення Про мистецьку школу від 09 серпня 2018 року № 686;

243. Положення Про початковий спеціалізований мистецький навчальний заклад (школу естетичного виховання) від 06.08.2001 № 523;

244. Положення про фаховий мистецький коледж.

245. Поляков, А. Н. В граде Игорева: Новгород-Северский в конце X — начале XIII веков / Под ред. д. и. н. И. Я. Фроянова. — СПб.: Изд. ист. ф-та СПбГУ, 2001. 150 с.

246. Посохова Л. Ю. Академічне повсякдення викладачів та учнів православних колегіумів України XVIII ст. // Повсякдення ранньомодерної України : історичні студії в 2-х т.. Т. 1. Практики, казуси та девіації повсякдення / Відп. ред. В.Горобець. К. : Ін-т історії України НАН України, 2012. С.141-186. - (З історії повсякденного життя в Україні : голов. ред. В.А. Смолій).

247. Постанова від 13 лютого 2019 р. № 280 Про затвердження положення Про спеціалізовану мистецьку школу (школу-інтернат).

248. Постанова Кабінету міністрів України №211 від 11 березня 2020 р. «Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2».

249. Постанова Кабінету міністрів України від 3 листопада 1993 р. N 896 Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття») (Із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 576 (576-96-п) від 29.05.96).

250. Походзей І. І. Музичні училища України в системі підготовки мистецьких кадрів: історія, стан, перспективи / І. І. Походзей // Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. № 2. 2015. С. 82-95. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chasopys_2015_2_10. (дата звернення 04.11.2020)

251. Програми середньої школи. Музика і співи (4 – 7 клас). К.: Рад. шк., 1937. 15 с.

252. Проект к Учреждению Университета Батурина, 1760 года. Писан Гр. Ник. Тепловым для графа Гетмана // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете. Кн. 2. М., 1863. С. 67-85.

253. Прокопович Ф. Духовний регламент/ Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія/ Упоряди. О.О.Любар. К.: Знання, 2003. С.114 – 122.

254. Прокопович Ф. Етика/Філософські твори: В 3 т. К.: Наука, 1979. Т.2. С.111 – 121.

255. Проценко Ф. Д. Мистецькі спомини 1880–1930 / Ф. Проценко; упоряд., заг. ред., комент. М. Шкурка; вступ. ст. В. Симоненка, Л. Проценко; закл. слово Ю. Бондаренка. Ніжин, 1993. 57 с.

256. Путро О. І. Чернігівське намісництво // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т — Я. С. 522. — 784 с.

257. Пучко Ю. В. Хорове мистецтво як об'єкт музичної культурології : соціокультурні функції хорової музики. Вісник ДАКККіМ. 2004. №4. С. 50–54.

258. Радул О. Спроби відкриття університетів в Україні в другій половині XVIII ст. // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка: Збірник наукових праць. Кіровоград, Вип. 139. 2015. С. 3.

259. Редя В. Я. Історичні типи та форми інтегративних взаємодій у мистецтві / Учні-Вчителю (до ювілею О. С. Зінькевич) : Науковий вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського. К., Вип. 97. 2011. С. 12–21.

260. Рига Д. Будівництво благородного пансіону при Чернігівській класичній гімназії та його діяльність у 1850—1860-ті роки // Ніжинська старовина, вип. 20(23), 2015. С. 150—153.

261. Рожок В. І. Інтеграція – не уніфікація. Музична освіта та Болонський процес. День. 2007. 23 черв.

262. Рожок В. І. Історія українського диригентського виконавства: творчість Стефана Турчака : навч. посіб. Київ : НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2013. 328 с.

263. Рожок В. І. Мистецька освіта і Болонський процес / Урядовий кур'єр. – 2005. – 4 серпня.

264. Рожок В. І. Стефан Турчак : Диригент. Митець. Громадянин. Харків : Міська друкарня № 6, 1994. 205 с.

265. Розвиток освіти і педагогічної думки на Україні (XIX- початок ХХст.): Нариси/Редкол.: М.Д.Ярмаченко. К.: Радянська школа, 1991. 384 с.

266. Розпорядження КМУ № 474-р від 19.05.2021 р. «Про схвалення Концепції Державної цільової національно-культурної програми забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на період до 2030 року» // Офіційний веб-сайт КМУ // Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-konserciyi-derzhavno-a474r> . (дата звернення 28.07.2022)

267. Розпорядження КМУ № 474-р від 19.05.2021 р. «Про схвалення Концепції Державної цільової національно-культурної програми забезпечення

всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на період до 2030 року» // Офіційний веб-сайт КМУ // Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-konserciyi-derzhavno-a474r> (дата звернення 28.07.2022)

268. Росул Т. І. Музичне життя Закарпаття 20–30-х років ХХ століття. Ужгород : ПоліПрінт, 2002. 208 с.

269. Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька: навч. посіб. /Оксана Петрівна Рудницька. Київ, 2002. 270 с.

270. Русина О. В. «Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського» К., 1998. 244 с.

271. Русина О. В. Сіверська земля // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наукова думка, 2012. — Т. 9 : Прил — С. — С. 571.

272. Сайт Сумської обласної ради. Режим доступу <https://cnt.sumy.ua/> (дата звернення 28.01.2023)

273. Самойленко Г. В. Гімназія вищих наук кн. Безбородька (1820–1832) / Г. В. Самойленко // Ніжинська вища школа (1820–1995). Ніжин, 1995. С. 5–28.

274. Самойленко Г. В. Марія Заньковецька і театральне життя Ніжина / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся / Відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДПШ ім. М. Гоголя, Вип. 5. 1994. –С. 3–57.

275. Самойленко Г. В. Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. Ніжин, 1999. 278с.

276. Свод постановлений Глуховського земства по народному образованию за 1865- 1895 гг. - Чернигов, 1899. 400 с.

277. Сворак С. Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944-1964 рр.) К. : Правда Ярославичів, 1998. 239 с.

278. Святненко А. В. Становлення та розвиток жіночих духовних училищ на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. № 3, 2013. С. 170-

176. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdakkm_2013_3_43. (дата звернення 28.03.2021)

279. Север // Этимологический словарь русского языка = Russisches etymologisches Wörterbuch : в 4 т. / авт.-сост. М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. чл. кор. АН СССР О. Н. Трубачёва, под ред. и с предисл. проф. Б. А. Ларина [т. I]. — Изд. 2-е, стер. — М. : Прогресс, 1987. — Т. IV : Т — Ящур.

280. Северяне / Григорьев А. В. // Румыния — Сен-Жан-де-Люз. — М. : Большая российская энциклопедия, 2015. С. 657. — (Большая российская энциклопедия : [в 35 т.] / гл. ред. Ю. С. Осипов ; 2004—2017, т. 29).

281. Седов В. В. Формирование славянского населения Среднего Поднепровья // Советская археология, 1972, № 4, С. 122—125

282. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. 2-ге видання, фототипне. — К.: АТ «Другарука», МП «Фенікс», 1993. 550 с.

283. Сіверщина в долі істориків та історичних дослідженнях / І. В. Верба [та ін.] ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. - К. : [б.в.] ; Новгород- Сіверський : [б.в.], 1998. 102 с.

284. Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. — К.: Глухів, 2013. Вип. 6. 547 с.

285. Сідлецька Т. І. Становлення і розвиток мистецької освіти в Україні. — Режим доступу: <http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle> (дата звернення 4.05.2021)

286. Скорик А. Я. Культура в контексті практичних форм буття людини: монографія / Бровко М.М., Андрущенко Т. І., Андрущенко Т. В. , Бабушка Л. Д., Боднарчук В. О., Скорик А. Я. та інші. - Ніжин. Видавець ПП Лисенко. 2022. С..

287. Скорик А. Я. Полівекторність інтерпретації поняття «культурологічний дискурс» у сучасному медіа- просторі / часопис національної музичної академії України ім П. І. Чайковського №2 (55) 2022, С. 86-100.

288. Скорик А. Я. Масмедіа і культура України / Філософія культури: основні поняття, напрями, персоналії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. За заг. ред. М.О. Тимошенка. К.-Чернівці: Букрек, 2020. С.137-151.

289. Скорик А.Я. Масмедіа як віддзеркалення соціокультурних трансформацій суспільства .- Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва.- №4, 2017.- Київ-2017.- ISSN 2226-3209.- 299 с.- С. 37-42.

290. Смирнова Т. А. Диригент хору: індивідуальність: Науково-методичні матеріали. Вип. 2. Харків : Нове слово, 2003. 58 с.

291. Смирнова Т. А. Особливості педагогічної діяльності викладача в процесі диригентсько-хорової освіти майбутнього вчителя музики //Педагогічна підготовка викладачів вищих навчальних закладів: Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції/За заг. ред. акад. І.Ф.Прокопенка, чл-кор. В.І.Лозової. Харків: ОВС, 2002. С.107-113.

292. Смольницька М. К. Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871-1920pp) / Мирослава Костянтинівна Смольницька. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. 527 с.

293. Соціокультурний простір як соціально-культурна детермінанта формування духовного потенціалу особистості / О. Гудзенко-Александрук // Сіверянський літопис № 4. 2008. С. 134-139.

294. Сухенко Т. Інститути шляхетних дівчат в Україні в ХІХ столітті / Етнічна історія народів Європи. 2000. Вип. 7. С. 80–84. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2000_7_19. (дата звернення 14.08.2022)

295. Сюта Б. О. Глобалізаційні процеси та музична творчість на межі третього тисячоліття // Науковий вісник Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. Вип. 50 : Левко Колодуб: сторінки творчості (статті, дослідження, спогади : зб. ст. Київ, 2006. С. 258–276.

296. Т. 1 : Від найдавніших часів до середини XIX ст. / [авт. тому: Л. Б. Архімович, М. К. Боровик, Т. П. Булат та ін.] ; редкол. тому: М. М. Гордійчук (відп. ред.) [та ін.]. 1989. 385с.

297. Тарас Шевченко. Повне зібрання творів в десяти томах. — К., 1961. — Т. 7: Живопис, графіка 1830-1847. — Кн. 2.]

298. Тарасенко О. Повітові духовні училища Чернігівської єпархії (XIX – початок XX ст.). Сіверянський літопис. 2021. № 6. С. 123–136.

299. Тарновський Григорій // Українська мала енциклопедія : 16 кн. : у 8 т. / проф. Є. Онацький. — Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. — Буенос-Айрес, 1966. — Т. 8, кн. XV : Літери Ст — Уц. — С. 1880.

300. Ткаченко О. Благодійна акція промисловця Миколи Артемійовича Терещенка / О. Ткаченко // Переяславський літопис Вип.8. 2015. С. 24-28

301. Ткаченко О. Історія вокально-хорової освіти у навчальних закладах України (X–XVIII століття). — Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/26622> (дата звернення 5.03.2021)

302. Топоров В. Н., Трубочёв О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья // Труды по этимологии: Слово. История. Культура. — М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. — Т. 4.

303. Троєльнікова Л. О. Художньо-освітній простір як культуротворчий чинник розвитку українського суспільства у XX столітті : автореф. дис. ... д-ра мистецтвознавства : 26.00.01 - теорія та історія культури (мистецтвознавство) / Л. О. Троєльнікова ; Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. — Київ, 2009. 40 с.

304. Тронько Т. Діяльність в Україні жіночих гімназій Відомства установ імператриці Марії (друга половина XIX століття) // Сіверянський літопис № 6. 2014. С. 290–297. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/82545/28-Tronko.pdf?sequence=1> (дата звернення 7.05.2021)

305. Філософія культури: основні поняття, напрями, персоналії : навч. посіб. : для студентів вищ. навч. закл. / Тетяна Вікторівна Андрущенко, Тетяна Іванівна Андрущенко, Олександр Васильович Антонюк, Лариса Дмитрівна Бабушка, Владислав Андрійович Беспалий ; Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського ; за заг. ред. Максим Олегович Тимошенко. Київ : [б.в.]; Чернівці : Букрек, 2020. 623 с.

306. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. 1. Казань, 1914. С. 824.

307. Хлебосолов І. Формування культурного простору України в умовах незалежності : Мистецтвознавчі записки № 32 , 2017. С. 41-50.

308. Хор это разговор с Богом\\ из интервью В. Минина Радио свобода. Режим доступа: <https://www.svoboda.org/a/29278026.html> (дата звернення 12.02.2021)

309. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 209, од. зб. 124, арк. 88 зв., 1884/1885 рр.

310. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 209, од. зб. 17, арк. 7, 7 зв. 1885

311. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 209, од. зб. 54, арк. 1, 1 зв., 1885 р.

312. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 225, од. зб. 68, арк. 4–5, 1889 р.

313. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296, од. зб. 54, арк. 5, 1889 р.

314. Цюпа Н. Народні хоріві колективи в українському музичному просторі : Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку № 22 , 2016. С. 250-254.

315. Чайка С. В. Кобзарство — дієвий чинник збереження традицій духовного життя нації / Педагогічна освіта: теорія і практика Вип. 12. 2012. С. 439-446. Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppo_2012_12_85. (дата звернення 27.03.2020)

316. Часницький М.М. Евреи. Глухов и Сумщина. Київ, 2011. 376 с.

317. Чесноков П. Г. Хор и управление им. — 3-е изд. — Москва, 1961

318. Черепанин М. В. Музыкальная культура Галичины (вторая половина XIX — первая половина XX века). Москва : Башня, 1997. 324 с.

319. Чернігівський учительський інститут (1916 - 1919 рр.) / А. Боровик // Сіверянський літопис № 2. 2006. С. 76-87.
320. Чернець В. Г. Держава і культура: онтологія теоретичного й історичного виміру : моногр. Київ : НАКККіМ, 2016. 551 с.
321. Чернець В. Г. Україна в контексті світової культури. Культура і національна свідомість: проблеми теорії та завдання практик : тези наук.-практ. конф. Київ : ІПКПК, 1991. С. 27–29.
322. Чернигову 1300 лет: Сб. документов и материалов / гл. арх. упр. при Совете министров УССР и др.; Сост. С. М. Мельник и др.; редкол.: В. М. Половец (гл. ред.) и др. Киев : Наук. Думка, 1990. 368 с.
323. Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань / М. С. Грушевський // Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. – Львів: Видавництво «Світ». 2015. Т.10. Кн. 1. С. 335–350. Гуманізм та освіта: сучасні реалії / ред.: Т. Біленко; Дрогоб. держ. пед. ін-т ім. І.Франка. - Дрогобич, 1998. - 340 с. - (Матеріали людинозн. філос. читань; Вип. 5).
324. Чернігівщина inkognsta. Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2004. 400 с.
325. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ : Укр. Рад. Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1990. 1005 с.
326. Чупрій Л. Благодійництво у сфері збереження та популяризації історико-культурної спадщини / Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Вип. 20. 2010. С. 227-236.
327. Шамаєва К. І. Митець. Освіта. Час : з архівних джерел / К. І. Шамаєва. Житомир, 2005. 136 с.
328. Шамаєва К. І. Музична освіта в Україні у першій половині XIX ст. : навч. посіб. Київ : ІЗМН, 1996. 112 с.

329. Шевчук О. В. Музична українка в контексті вітчизняної культури на межі ХІХ–ХХ століть // Укр. музикознавство : наук.метод. зб. / Київська держ. консерваторія ім. П. І. Чайковського. Київ, 1991. Вип. 26. С. 5–18.

330. Шиманський П. І. Музичне життя Волині 20–30 років ХІХ століття : дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.03 Муз. мистецтво / Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського, 1999. 144 с.

331. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (ХІХв.): Историко-социальный очерк / Надежда Андреевна Шип. Институт истории Украины. - Киев: Наук. Думка, 1991. 172 с.

332. Шляхетність щедрої душі: до 195-ї річниці від дня народження М.А.Терещенка: бібліограф. Показчик /Центральна міська бібліотека ім. Л.О.Толстого; уклад. Т.Плющ, Т. Четверикова. – Шостка, 2014.60 с.

333. Шпилев А. Г. Об эволюции южносеверянского головного убора с очельем и венчиком (конец X—XI в.) // Русский сборник. Вып.4 (Труды кафедры Отечественной истории древности и средневековья Брянского государственного университета им. Академика И. Г. Петровского. Вып.9). — Брянск: Изд-во ООО «Карат», 2008.

334. Яковлев О. Синергетика регіональних ідентичностей у культурному континуумі України кінця ХХ – початку ХХІ століття: автореф. дис. доктора культурології: 26.00.01. Київ, НАКККіМ. К., 2016. 42 с.

335. Яковлев О. Синергія культурних ідентичностей в сучасній Україні. К.: НАКККіМ, 2015. 236 с.

336. Яковлев О. Синергія культурного розвитку України / Аркадія № 2. 2015. С. 79-83. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ark_2015_2_18 (дата звернення 12.04.2021)

337. Яременко В. На замовлення вічності / Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. К.: Рад. письменник, 1990. 558 с.

338. Ярошевська Л. Методика диригентсько-хорової підготовки майбутнього вчителя музики на основі традицій Одеської хорової школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова.— Київ : [б.в.], 2017. 20 с.

339. Korduba M. Borkowski Jerzy Bazyli Dunin (1640—1702) // Polski Słownik Biograficzny. — Kraków : Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1936. — Т. II/2. — S. 332.

ДОДАТКИ

Додаток А.

1. Аматорський вокальний ансамбль «Галичанка» Галицького Будинку культури при Лосинівському БК;
2. Аматорський вокальний ансамбль «Мелодія» м. Мена (керівник Галина Боюн);
3. Аматорський вокальний ансамбль «Пісенна скарбниця» Сальненського сільського клубу при Лосинівському БК;
4. Аматорський вокальний ансамбль с. Світанок, с. Яхнівка при Лосинівському БК;
5. Аматорський колектив «Морівчаночка» Будинку культури села Морівськ Деснянської ОТГ, (керівник Валентина Дяченко);
6. Аматорський народний хор «Колорит» с. Нова Басань (керівник Володимир Приходько);
7. Аматорський фольклорний ансамбль «Терешків'янка» Терешківського сільського клубу при Лосинівському БК;
8. Аматорський хор Бездрицького сільського клубу (керівник Володимир Пугач);
9. Аматорський хоровий колектив Ріпкинського районного будинку культури (керівник заслужений працівник культури України Михайло Сусло);
10. Ансамбль народної пісні «Рідні наспіви» КЗ «Бахмацький будинок культури» Бахмацької міської ради (керівник Оксана Андрійко);
11. Ансамбль української народної пісні «Співоче намисто» КЗ «Варвинський будинок культури» Варвинської селищної (керівник Катерина Держилова);
12. Ансамбль української пісні «Джерело» Холминського міського будинку культури (керівник Тетяна Головій);
13. Вокальний ансамбль «Ветеран» Городнянського районного будинку культури (керівник Валентина Хмеленок);

14. Вокальний ансамбль «Вишенька» Вишеньківського будинку культури (керівник Наталія Бровко);
15. Вокальний ансамбль «Гармонія» Авдіївського будинку культури Понорницької громади (керівник Марія Фоторанчук);
16. Вокальний ансамбль «Джерело» Лемешівського СБК;
17. Вокальний ансамбль «Душі криниця» Карильського будинку культури (керівник Тетяна Халецька);
18. Вокальний ансамбль «Кумасеньки» Конятинського сільського клубу Сосницької громади (керівник Валентина Глухенька);
19. Вокальний ансамбль «Любисток» Лукнівського будинку культури (керівник Василь Касьяненко);
20. Вокальний ансамбль «Молодички молодії» Сохачівського будинку культури (керівник Ольга Качура);
21. Вокальний ансамбль «Червона калина» Орлівського будинку культури Куликівської громади (керівник Катерина Лаптії);
22. Вокальний ансамбль «Чудо Яблуня» Андріївського міського будинку культури міста Кролевець Сумської області (керівник Тетяна Сокур);
23. Вокальний ансамбль народної пісні «Душі криниця» Лосинівського БК Лосинівської ОТГ (керівник Василь Боровик);
24. Вокальний жіночий ансамбль «Кумоньки» Булахівського СБК;
25. Вокальний колектив «Вербиченька» Холминського МБК (керівник Тетяна Головій);
26. Вокальні колективи «Ветеран» і «Городняночка» Городнянського районного будинку культури, м. Городня;
27. Вокальні колективи Любецького будинку культури;
28. Дитячий «Зразковий» вокальний ансамбль «Світлячок» Сновського БК;
29. Дитячий фольклорний гурт «Сузір'я» Бахмацького будинку дитячої та юнацької творчості (керівник Оксана Андрійко);
30. Жіночий ансамбль «Мальви» Єрківського СБК;

31. Жіночий ансамбль ветеранів праці «Передзвін» Бобровицького міського будинку культури (керівник Галина Синиця);
32. Жіночий вокальний ансамбль «Барви Сіверщини» Новгород-Сіверського РБК (керівник Марина Олексієнко);
33. Зразковий вокальний ансамбль «Світлячок» Сновського БК (керівник Ольга Сенченко);
34. Народна аматорська хорова капела Кровненського сільського будинку культури (керівник Олександра Біловол);
35. Народний аматорський ансамбль народної пісні «Веселинка» комунального закладу «Центр культури, дозвілля і творчості» Куликівської селищної ради (керівник Віктор Снопок);
36. Народний аматорський ансамбль пісні і танцю «Менщина» (керівник Раїса Солдаткіна);
37. Народний аматорський ансамбль української народної пісні «Горлиця» Носівського міського будинку культури (керівник Лариса Баклан);
38. Народний аматорський ансамбль української пісні «Антонівчанка» Антонівського сільського будинку культури (керівник Олена Євтушенко);
39. Народний аматорський ансамбль української пісні «Калинове намисто» комунального закладу «Кладьківський сільський будинок культури» Куликівської селищної ради (керівник Юрій Дворник);
40. Народний аматорський ансамбль української пісні «Кралечки» Бобровицького міського будинку культури (керівник Тетяна Пасечник);
41. Народний аматорський вокальний ансамбль «Берегиня» (керівник Ростислав Кисляков);
42. Народний аматорський вокальний ансамбль «Берегиня» Центру культури Кролевецької міської ради (керівник Олександр Бобрик);
43. Народний аматорський вокальний ансамбль «Дружбяночка» комунального закладу «Дружбівський міський Палац культури» (керівник Тетяна Демченко);

44. Народний аматорський вокальний ансамбль «ЗАБАВА» Городнянського районного будинку культури (керівник Сергій Тимошенко);
45. Народний аматорський вокальний ансамбль «Забава» Городнянського районного будинку культури (керівник Сергій Тимошенко);
46. Народний аматорський вокальний ансамбль «Калина» Обтівського будинку культури-філії Центру культури Кролевецької міської ради (керівник Леонід Гришко);
47. Народний аматорський вокальний ансамбль «Квітень» Журавського сільського будинку культури (керівник Ірина Кудрявцева);
48. Народний аматорський вокальний ансамбль «Лілея» комунального закладу Білопільської міської ради «Білопільський центр культури і дозвілля «Україна» (керівник Володимир Вусатюк);
49. Народний аматорський вокальний ансамбль «Реутинчанка» Реутинського будинку культури-філії Центру культури Кролевецької міської ради (керівник Галина Гурина);
50. Народний аматорський вокальний ансамбль «Феєрія» Сухополов'янської громади Прилуцького району (керівник Володимир Куриленко);
51. Народний аматорський вокальний ансамбль народної пісні «Козачаночка» Козацького сільського будинку культури (керівник Богдан Лебідь);
52. Народний аматорський вокальний ансамбль народної пісні «Пісківчанка» Пісківського сільського будинку культури (керівник Любов Серик);
53. Народний аматорський вокальний ансамбль народної пісні «Терниця» комунального закладу «Коровинський центр культури і дозвілля» (керівник Світлана Яценко);
54. Народний аматорський вокальний ансамбль народної пісні «Успенський ярмарок» Успенського сільського будинку культури (керівник Галина Самойленко);
55. Народний аматорський вокальний ансамбль української пісні філії комунального закладу Білопільської міської ради «Білопільський центр

- культури і дозвілля «Україна» Ганнівсько-Вирівського сільського будинку культури (керівник Олексій Чухліб);
56. Народний аматорський вокальний ансамбль української пісні філії комунального закладу Білопільської міської ради «Білопільський центр культури і дозвілля «Україна» Куянівського сільського будинку культури (керівник Олександр Гусь);
57. Народний аматорський вокальний жіночий ансамбль «Берізонька» комунального закладу Березівської сільської ради «Березівський центр культури і дозвілля» (керівник Віра Дзюбан);
58. Народний аматорський вокальний жіночий ансамбль «Вербиченька» Гречкинського будинку культури-філії Центру культури Кролевецької міської ради (керівник Микола Возняк);
59. Народний аматорський вокальний жіночий ансамбль «Журавка» Дунаєцького сільського будинку культури-філії Комунального закладу «Центр культури» Глухівської міської ради (керівник Алла Казанок);
60. Народний аматорський вокальний жіночий ансамбль «Заводяночка» комунального закладу «Дубов'язівський центр культури і дозвілля» (керівник Олексій Лебідь);
61. Народний аматорський вокальний жіночий ансамбль «Калинонька» Кузьківського сільського будинку культури-філії комунального закладу «Центр культури, дозвілля та спорту» Попівської сільської ради Конотопського району Сумської області (керівник Валентина Кузько);
62. Народний аматорський вокальний жіночий ансамбль «Кумасі» Курманівського сільського будинку культури-філії комунального закладу «Недригайлівський центр культури і дозвілля Недригайлівської селищної ради Сумської області» (керівник Лілія Дремова);
63. Народний аматорський вокальний жіночий ансамбль «Надія» комунального закладу Буринської міської ради «Буринський будинок культури» (керівник Лариса Устинова);

64. Народний аматорський вокальний жіночий ансамбль «Поліські зорі» комунального закладу «Середино-Будський центр культури і дозвілля» Середино-Будської міської ради (керівник Олена Баликіна);
65. Народний аматорський вокальний жіночий ансамбль «Проліски» Бочечківського сільського будинку культури (керівник Наталія Третякова);
66. Народний аматорський вокальний жіночий ансамбль «Рижівські дівчата» філії комунального закладу Білопільської міської ради «Білопільський центр культури і дозвілля «Україна» Рижівського сільського будинку культури (керівник Валентина Сауленко);
67. Народний аматорський вокальний чоловічий ансамбль «Колорит» комунального закладу «Коровинський центр культури і дозвілля» (керівник Микола Тютюнник);
68. Народний аматорський вокальний чоловічий ансамбль «Посульські козаки» Пустовійтівського сільського будинку культури (керівник заслужений працівник культури України Володимир Мелешко);
69. Народний аматорський вокальний чоловічий ансамбль комунального закладу Буринської міської ради «Буринський будинок культури» (Керівник Андрій Козирь);
70. Народний аматорський жіночий ансамбль «Вербиченька» Бригинцівського будинку культури (керівник Олександра Велігорська);
71. Народний аматорський жіночий вокальний ансамбль «Берегиня» Озерянського сільського будинку культури (керівник Юлія Пашко);
72. Народний аматорський жіночий вокальний ансамбль «Горицвіт» Варвинського будинку культури (керівник Ярослав Ковбашин);
73. Народний аматорський жіночий вокальний ансамбль «Калина» Сновського БК (керівник Оксана Бондаревська);

74. Народний аматорський жіночий вокальний ансамбль «Купальська квітка» Бобровицького міського будинку культури (керівник заслужений працівник культури України Катерина Калініченко);
75. Народний аматорський жіночий вокальний ансамбль «Мрія» Гнідинцівського сільського будинку культури (керівник Інна Рубан)
76. Народний аматорський жіночий вокальний ансамбль української пісні «Калина» Щорського БК;
77. Народний аматорський колектив «Джерело» Михайло-Коцюбинського БК (керівник Олексій Лактін);
78. Народний аматорський фольклорний автентичний ансамбль «Злагода» селища Мирне (керівник Олена Ковальчук);
79. Народний аматорський фольклорний ансамбль «Калина» Прилуцького міського Будинку культури (керівник Марія Петренко);
80. Народний аматорський фольклорний ансамбль «Народні наспіви» Талалаївського селищного клубу (керівник Ганна Семінько);
81. Народний аматорський фольклорний ансамбль «Сіверяни» (м. Чернігів, керівник Ольга Коцур);
82. Народний аматорський фольклорний етнографічний колектив «Деснянка» Очкинського сільського будинку культури-філії Комунального закладу культури «Зноб-Новгородський Центр культури і дозвілля» Зноб-Новгородської селищної ради (керівник Олена Курдюкова);
83. Народний аматорський фольклорний колектив «Вербиченька» Малосамбірського сільського будинку культури-філії комунального закладу «Центр культури, дозвілля та спорту» Попівської сільської ради Конотопського району Сумської області (керівник Валентина Федорок);
84. Народний аматорський фольклорний колектив «Вербиченька» Обложківського сільського будинку культури комунального закладу Березівської сільської ради «Березівський центр культури і дозвілля» (керівник Світлана Потапенко);

85. Народний аматорський фольклорний колектив «Вишиванка» Шевченківського сільського клубу-філії комунального закладу «Шосткинський центр культури і дозвілля (керівник Юрій Гончаренко);
86. Народний аматорський фольклорний колектив «Диво калинове» Красносільського СБК Борзнянського району;
87. Народний аматорський фольклорний колектив «Калина» Стависького сільського клубу;
88. Народний аматорський фольклорний колектив «Колос» комунального закладу «Новослобідський сільський будинок культури» (керівник Наталія Шаповалова);
89. Народний аматорський фольклорний колектив «Криниці» Сосницького БК (керівник заслужений працівник культури України, лауреат обласної премії ім. В.Полевика Ганна Кузьменко);
90. Народний аматорський фольклорний колектив «Криниченка» Миронівського сільського будинку культури-філії комунального закладу «Шосткинський центр культури і дозвілля» (керівник Сидорко Лідія);
91. Народний аматорський фольклорний колектив «Молодички» Мринського Будинку культури (керівник Надія Мариненко);
92. Народний аматорський фольклорний колектив «Народні обряди» Собицького сільського будинку культури-філії комунального закладу «Шосткинський центр культури і дозвілля» (керівник Лариса Проценко);
93. Народний аматорський фольклорний колектив «Оберіг» Смолянського БК Олишівської селищної ради (керівник Микола Янушкевич);
94. Народний аматорський хор «Барвінок» філії «Пісківського будинку культури» (керівник Марія Деревянко);
95. Народний аматорський хор «Льонок» комунального закладу «Центр культури, дозвілля і творчості» Куликівської селищної ради (керівник Анатолій Бобень);

96. Народний аматорський хор «Полісся» Макошинського СБК (керівник Інна Баранова);
97. Народний аматорський хор «Рідна пісня» Конотопського міського будинку культури «Зоряний» (керівник Олександр Шерудило);
98. Народний аматорський хор «Сяйво» Бобровицького міського будинку культури (керівник заслужений працівник культури України Катерина Калініченко);
99. Народний аматорський хор Березнянського СБК (керівник Олександра Старовойт);
100. Народний аматорський хор ветеранів комунального закладу «Бахмацький базовий Будинок культури» Бахмацької міської ради (керівник Валентина Остапенко);
101. Народний аматорський хор Вихвостівського сільського будинку культури Городнянського району (керівник Віра Зеленова);
102. Народний аматорський хор Носівського міського будинку культури (керівник Микола Лазаренко);
103. Народний аматорський хор с. Красилівка «Козацька вольниця» (керівник Валентина Остапенко);
104. Народний аматорський хоровий колектив «Барви» Пісківського СБК Чернігівського району;
105. Народний аматорський хоровий колектив «Барвінок» комунального закладу Ямпільський центр культури і дозвілля Ямпільської селищної ради (керівник Микола Примак);
106. Народний аматорський хоровий колектив «Журавка» Журавського сільського будинку культури (керівник Оксана Лукавенко);
107. Народний аматорський хоровий колектив «Мелодії життя» Роменського міського Будинку культури (керівник Світлана Ріпчанська);

108. Народний аматорський хоровий колектив «Осіннє золото» КЗ «Менський Будинок культури» відділу культури Менської міської ради, (керівник Олександр Лукаш);
109. Народний аматорський хоровий колектив «Полісся» Іванівського СБК Чернігівського району;
110. Народний аматорський хоровий колектив «Полісся» Іванівського центрального будинку культури, Іванівської сільської ради (керівник Ганна Горобець);
111. Народний аматорський хоровий колектив «Спадщина» Сновського БК(керівник Оксана Бондаревська);
112. Народний аматорський хоровий колектив «Червона калина» комунального закладу Буринської міської ради «Буринський будинок культури» (керівник Андрій Козирь);
113. Народний аматорський хоровий колектив Алтинівського будинку культури-філії Центру культури Кролевецької міської ради (керівник Микола Кучерявий);
114. Народний аматорський хоровий колектив Бобрицького сільського будинку культури (керівник Віра Яременко);
115. Народний аматорський хоровий колектив Гнідинцівського газопереробного заводу при Варвинському будинку культури (керівник Олена Гончаренко);
116. Народний аматорський хоровий колектив комунального закладу «Недригайлівський центр культури і дозвілля Недригайлівської селищної ради Сумської області» (керівник Володимир Момот);
117. Народний аматорський хоровий колектив комунального закладу Білопільської міської ради «Білопільський центр культури і дозвілля «Україна» (керівник Володимир Вусатюк);
118. Народний аматорський хоровий колектив Коропського будинку культури «Калиновий цвіт» (керівник Людмила Ткаченко);

119. Народний аматорський хоровий колектив Миколаївського сільського будинку культури (керівник Олександр Котьолкін);
120. Народний аматорський хоровий колектив працівників культури (керівник Ірина Луценко);
121. Народний аматорський хоровий колектив Сім'янівського сільського будинку культури–філії комунального закладу «Дубов'язівський центр культури і дозвілля» (керівник Олена Климова);
122. Народний аматорський хоровий колектив філії «Миколаївський центр культури і дозвілля» Улянівського селищного будинку культури (керівник Дарина Гончаренко);
123. Народний аматорський хоровий колектив Юнаківського сільського будинку культури Юнаківської сільської ради Сумського району Сумської області (керівник Тетяна Книш);
124. Народний аматорських хор «Жайвір» Центру культури і дозвілля відділу культури і туризму Шосткинської міської ради (керівник Іван Антоневич);
125. Народний ансамбль народної пісні «Березневі роси» Козелецького будинку культури (керівники Світлана Самко та Іван Седень);
126. Народний вокальний ансамбль народної пісні «Лілея» Корюківського МБК (керівник Валентина Харченко);
127. Народний фольклорний аматорський хор «Криниці» Сосницького будинку культури (керівник, заслужений працівник культури Анна Кузьменко);
128. Народний фольклорний ансамбль «Чиста криниця» Берлозівського СБК;
129. Народний фольклорний гурт «Калита» (м. Чернігів, керівник Оксана Пронченко);
130. Народний хор Горбівського будинку культури Куликівського району (керівник Василь Скиба);
131. Народний хор Сем'янівського будинку культури Конотопського району (керівник Іван Рудиця);

132. Ніжинський народний аматорський хор ветеранів (керівник Ірина Литвинець);
133. Фольклорний ансамбль «Вербиченька» Поліського сільського клубу (керівник Валентина Мемех);
134. Фольклорний ансамбль «Вербиченька» Убіжицького сільського клубу (керівник Ніна Вечірська);
135. Фольклорний ансамбль «Горлиця» Грабівського будинку фольклору Куликівської громади (керівник Тетяна Колодіна);
136. Фольклорний ансамбль «Горлиця» Локнистенського СБК;
137. фольклорний ансамбль «Полісяночка» Кудлаївського СБК Новгород-Сіверського району (керівник Ганна Зівако);
138. Фольклорний етнографічний колектив «Джерело», с. Золотинка Іванівської ОТГ (керівник Ольга Селюченко);
139. Фольклорний колектив «Віночок» Костобобрівського СБК Семенівського району (керівник Марія Дворецька);
140. Фольклорний колектив «Горлиця» Шестовицького СБК Чернігівського району (керівники Ольга Коцур та Володимир Макеєв).

Зведений хор студентів Чернігівського фахового музичного коледжу
ім. Л. Ревуцького, камерний оркестр ім. Д. Бортнянського та хор ВМЦ (2010 р.).

Зведений хор студентів Чернігівського фахового музичного голеджу ім. Л. Ревуцького та капела бандуристів ім. Остапа Вересая (2011 р.)

Творча самодіяльність
студентів 3 курсу відділу
хорового диригування
Чернігівського фахового
музичного голеджу
ім. Л. Ревуцького
(2009 р.)

Хор «Діти Магури»
Чернігівського фахового
музичного голеджу
ім. Л. Ревуцького
(2022 р.)

Концертний хор хлопчиків
Камерного хору
ім. Д. Бортнянського (2019 р.)

Камерний хор
ім. Д. Бортнянського (2019 р.)

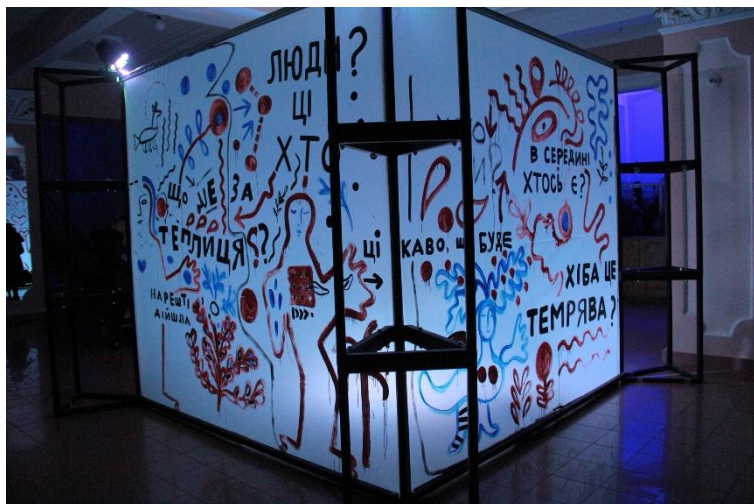

Хор ВМЦ (2010 р.)

Хор «Goldene Menor» (2012 р.)

Проект «Музика в темряві» (2019 р.)

«Welcome to rabstvo» (2018 р.)

Queen XXI (2017 р.)

